

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα Ιστορίας

Αρχιμανδρίτη Τυχικού Βρυώνη

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΦΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Πάφος 2017

**Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΦΟΥ
ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ**

ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗ ΤΥΧΙΚΟΥ ΒΡΥΩΝΗ

Η Εκκλησία της Πάφου επί Τουρκοκρατίας

Διπλωματική Εργασία που υποβλήθηκε στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα της Ιστορίας του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου.

Υπό την επίβλεψη του καθηγητή Αντώνη Κλάψη.

© Copyright Αρχιμανδρίτη Τυχικού Βρυώνη

Πάφος 2017

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

All rights reserved

Η έγκριση της Διπλωματικής εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Τμήματος.

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα Ιστορίας

Αρχιμανδρίτη Τυχικού Βρυώνη

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΦΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Πάφος 2017

**Στους σεβαστούς μου γονείς
Χριστόδουλο και Φρειδερίκη**

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στο Μεταπτυχιακό πρόγραμμα της Ιστορίας του Πανεπιστημίου Νεάπολης Πάφου κληθήκαμε να εκπονήσουμε Διπλωματική εργασία.

Προερχόμενος αφενός από τον κλάδο της Θεολογίας και αφ' ετέρου ως κληρικός, επέλεξα να ασχοληθώ με θέμα ιστορικό που να σχετίζεται και με το χώρο μου τόσο τον γνωστικό όσο και τον τόπο καταγωγής μου την Πάφο. Θεώρησα ότι η Τουρκοκρατία στην Πάφο ήταν ένα ενδιαφέρον θέμα για να ερευνήσω και συνάμα κάτι που κανείς προηγουμένως δεν είχε ασχοληθεί εις βάθος, ώστε η εργασία μου να έχει πρωτοτυπία. Για τον λόγο όμως ότι το θέμα αυτό είναι πολύ ευρύ προσπάθησα να το περιορίσω στον χώρο της Εκκλησίας της Πάφου και με τον τρόπο αυτό θα με έκανε να ασχοληθώ με κάτι οικείο για μένα. Έτσι η Διπλωματική μας εργασία πήρε τον τίτλο «Εκκλησία της Πάφου επί Τουρκοκρατίας».

Όταν είχα στο μυαλό μου να ασχοληθώ με αυτό το θέμα, σχεδόν στο σύνολό τους από όσους είχα ρωτήσει, πανεπιστημιακούς καθηγητές και μη με απέτρεπαν από το να αναλάβω αυτό το έργο. Οι λόγοι ήταν η έλλειψη πηγών, η μη ύπαρξη αρχείων στη Μητρόπολη Πάφου αφού όλα είχαν κλαπεί ή καταστραφεί και τέλος κανείς δεν είχε προηγουμένως ασχοληθεί με αυτή την περίοδο που να αφορά μόνο την Πάφο για να μπορέσω να στηριχθώ.

Είχα και στο παρελθόν ασχοληθεί με ιστορικά θέματα που αφορούσαν την Μητρόπολη Πάφου, όπως στο Μεταπτυχιακό της Θεολογίας, σε μικρές εργασίες και στη διπλωματική μου, καθώς και τώρα στο Μεταπτυχιακό της Ιστορίας ασχολήθηκα σε επίπεδο μικρών εργασιών σε παρόμοια θέματα. Εκτός αυτού η υπηρεσία μου στην Μητρόπολη Πάφου, η ενασχόλησή μου με την καταγραφή των εκκλησιών, Μονών και ιερέων που έζησαν και πέρασαν από τη Μητρόπολη, καθώς και ως ιεροκήρυκας, μου έδωσαν την ευκαιρία να ερευνώ συνεχώς και να γνωρίζω κάθε γωνιά της Μητροπολιτικής περιφέρειας Πάφου. Αυτό με έκανε να επιχειρήσω να δώσω έστω λίγο φώς σε αυτή την μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας στην πόλη που γεννήθηκα και διαμένω.

Μελετώντας κανείς την Εκκλησία της Πάφου θα πρέπει να έχει υπόψη του ότι δεν περιορίζεται στην πόλη της Πάφου ή στην ευρύτερη επαρχία της Πάφου, αλλά θα πρέπει να καλύψει μεγαλύτερη έκταση αφού αυτή εκτείνεται εντός των ορίων της επαρχίας Λεμεσού και Λευκωσίας. Συγκεκριμένα 22 κοινότητες της επαρχίας Λεμεσού που συνορεύουν με την επαρχία

Πάφου και 5 κοινότητες¹ της επαρχίας Λευκωσίας που συνορεύουν με την επαρχία Πάφου, υπάγονται Εκκλησιαστικά στην Μητρόπολη Πάφου.

Η Τουρκοκρατία στην Πάφο καλύπτει τρεις περίπου αιώνες, από το 1571 έως το 1878. Τούρκοι όμως κατοικούσαν στην Πάφο και κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας (1878 -1960) και στα τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας της Κύπρου, 1960 μέχρι το 1974. Η αλλοίωση που προκάλεσε η Τουρκοκρατία στην Πάφο αλλά και γενικότερα σε όλη την Κύπρο ήταν μεγάλη, σε όλα τα επίπεδα. Η απουσία μιας μελέτης που να αφορά την περίοδο αυτή επιβάλλει πολύ περισσότερο την διερεύνηση αυτή, ώστε να δοθεί κάποιο φώς στους σκοτεινούς αυτούς αιώνες της Τουρκοκρατίας. Παράλληλα να φανερώσει τη συμβολή της Εκκλησίας της Πάφου στην διατήρηση αυτού που έχουμε εμείς σήμερα την Χριστιανική πίστη και την Ελληνική γλώσσα και παιδεία. Σε αυτές τις πτυχές περίπου έχει να παρουσιάσει στοιχεία η Διπλωματική μας εργασία.

Οφείλω θερμές ευχαριστίες προς τον καθηγητή μου κ. Κλάψη Αντώνη που μου έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθώ με ένα τόσο σημαντικό θέμα, αφού η Τουρκοκρατία όπως θα δούμε μέσα από τις σελίδες της εργασίας μας, έπληξε περισσότερο την Πάφο. Αλλά και γιατί κανείς προηγουμένως δεν έχει ασχοληθεί επισταμένα με το θέμα αυτό.

Οκτώβριος 2017

¹ Οι περισσότεροι αναφέρονται σε μόνο μία κοινότητα αυτή του Παχύαμμου. Όμως σε χάρτη που είχε εκδοθεί από το Ελεγκτικό Τμήμα της Εκκλησίας της Κύπρου - Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Κύπρου 2007 και τυπώθηκε από το Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας - Υπουργείο Εσωτερικών, Κύπρος 2007 παρουσιάζει ακόμα τέσσερις διαλυμένες σήμερα ή κατεχόμενες κοινότητες που εμπίπτουν στα όρια της Μητροπολιτικής περιφέρειας Πάφου: Αλεύγα, Κόκκινα, Σελλάδι του Άππη και Άγιος Θεόδωρος. Τα χωριά σήμερα παραχωρήθηκαν στην Μητρόπολη Κύκκου και Τηλλυρίας με την δημιουργία της ως νέας Μητρόπολης το 2007.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΦΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1571	16
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

Η ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΤΟ 1570.....	19
--	----

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΦΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΓΕΝΙΚΑ	24
---	----

Η περίοδος από το 1570 μέχρι το 1821.....	24
---	----

Τα γεγονότα του 1821 και η περίοδος που ακολούθησε.....	27
---	----

Αδικίες και κατάχρηση εξουσίας των Οθωμανών εις βάρος των Ελλήνων χριστιανών.....	29
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

ΟΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΠΟΥ ΕΚΤΟΥΡΚΙΣΤΗΚΑΝ	31
--	----

Γενικά	31
--------------	----

Κατάλογος με Αμιγείς Τουρκοκυπριακές κοινότητες	33
---	----

Κατάλογος με Μεικτές κοινότητες	33
---------------------------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ

ΝΑΟΙ ΟΙ ΟΠΟΙΟΙ ΜΕΤΑΤΡΑΠΗΚΑΝ ΣΕ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΤΕΜΕΝΗ	34
---	----

Ναοί οι οποίοι μετατράπηκαν σε τεμένη και σώζονται μέχρι σήμερα	34
---	----

Ναοί μετατραπέντες σε τεμένη που είτε δεν σώζονται είτε έχουμε ελλιπείς μαρτυρίες.....	38
--	----

Ενδείξεις για ναούς οι οποίοι κατεδαφίστηκαν από τους Τούρκους	38
--	----

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

ΟΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΕΣ ΠΑΦΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥΣ.....	41
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΦΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ	50
--	----

Τα πρώτα σχολεία στην Πάφο και η συμβολή της Μητρόπολης	50
---	----

Οι Ιερές Μονές ως χώροι λειτουργίας σχολείων	52
--	----

Ελληνικά σχολεία σε κοινότητες	53
--------------------------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΦΟΥ ΣΤΙΣ ΚΑΤΑΠΙΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΕΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΣΤΑ ΑΛΛΑ ΔΕΙΝΑ.....	56
--	----

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ – ΛΙΝΟΒΑΜΒΑΚΟΙ	60
-----------------------------------	----

Εξισλαμισμοί	60
--------------------	----

Λινοβάμβακοι - κρυπτοχριστιανοί.....	62
--------------------------------------	----

Συνύπαρξη χριστιανών με μουσουλμάνους που φανερώνει την καταγωγή τους	63
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1878 ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΕΙΣΒΟΛΗ ΤΟΥ 1974	65
--	----

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	68
--------------------	----

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	70
----------------	----

SUMMARY	72
---------------	----

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ	74
-------------------------	----

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	75
----------------------------------	----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΠΙΝΑΚΕΣ.....	80
--------------------------	----

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- *ΑΑΑΚ* *Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου.*
- *ΑΙΑΚ* *Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου.*
- *ΑΙΜΚ* *Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου.*
- *ΑΠΒ* *Απόστολος Βαρνάβας, Επίσημο Περιοδικό της Εκκλησίας της Κύπρου.*
- *Βιβλ.* *Βιβλίο.*
- *Εγγρ* *Έγγραφο.*
- *ΕΚΕΕ* *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών.*
- *Ημ.* *Ημερομηνία.*
- *ΘΗΕ* *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια.*
- *ΚΙΑΚ* *Κώδικες Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου.*
- *ΚΙΜΠ* *Κώδικες Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου.*
- *ΚΜΙΜΚ* *Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου.*
- *ΚΣ* *Κυπριακαί Σπουδαί.*
- *ΚΧ* *Κυπριακά χρονικά.*
- *Κώδ* *Κώδικας.*
- *ΜΚΕ* *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια.*
- *ΜΟΧΕ* *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια.*
- *ΟΕ* *Οθωμανικά Έγγραφα.*
- *Φακ* *Φάκελος.*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να συγκεντρώσει κατά το δυνατόν όλα εκείνα τα στοιχεία και πληροφορίες που αναφέρονται στην μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Πάφο. Ειδικότερα θα εξεταστούν όσα έχουν σχέση με την Εκκλησία της Πάφου, την μητροπολιτική δηλαδή περιφέρεια Πάφου. Η περίοδος αυτή είναι ενδιαφέρουσα, αφού θα μπορεί κανείς να δει τις μεταβολές που επήλθαν στους ναούς που πολλοί μετατράπηκαν σε τεμένη, στους κατοίκους οι οποίοι σε πολλές περιοχές και κοινότητες αναγκάστηκαν να εξισλαμιστούν στο σύνολό τους ή μέρος του πληθυσμού των. Με αυτό τον τρόπο θα δει κανείς σταδιακά να μεταβάλλεται ο τόπος από χριστιανικός σε μουσουλμανικό, από Ελληνικός σε Τούρκικο, με συνέπειες μέχρι τις μέρες μας. Από την άλλη θα δει την αγωνία της Εκκλησίας, ουσιαστικά των εκπροσώπων της Επισκόπων, ιερέων και ηγουμένων να κρατήσουν τον τόπο χριστιανικό και Ελληνικό.

Οι Τούρκοι με το τέλος της Τουρκοκρατίας το 1878 άφησαν πίσω τους ένα φτωχό και ταλαιπωρημένο λαό και ένα σχεδόν έρημο τόπο. Από την άλλη οι αυτόχθονες Έλληνες κάτοικοι του νησιού μέσα στην φτώχεια, την καταδυνάστευση με πότε βίαιους και πότε με έμμεσους εξισλαμισμούς, ήταν πολύ δύσκολο να αφήσουν σε μας αρκετά στοιχεία. Θα επιχειρήσουμε όμως να δώσουμε μέσα στις σελίδες αυτής της εργασίας μια εικόνα στο πώς έδρασε και ποια ήταν η προσφορά της Εκκλησίας της Πάφου στην πόλη και επαρχία, αλλά και γενικότερα για το καλό των υπόδουλων Ελλήνων.

Συγκροτημένη μελέτη για την Τουρκοκρατία στην Πάφο δεν έχει γραφεί ως σήμερα, ενώ έχουν γραφεί μικρός αριθμός έργων που αναφέρονται για την Τουρκοκρατία γενικότερα στην Κύπρο. Οι λόγοι προφανείς, δεν υπάρχουν ικανοποιητικά στοιχεία και η περισυλλογή τους είναι κοπιώδης. Ως γνωστό τα έγγραφα της Μητρόπολης Πάφου που μπορούσαν να δώσουν κάποιο φως στην περίοδο αυτή καταστράφηκαν και άλλα λεηλατήθηκαν, κυρίως κατά την περίοδο προ του πραξικοπήματος και αργότερα.

Παρόλα αυτά πληροφορίες μπορεί κανείς να αντλήσει από τον μεγάλο αριθμό Οθωμανικών Εγγράφων της Ιεράς Μονής Κύκκου που κάνουν πολλές αναφορές για την Πάφο. Ως γνωστό η πιο πάνω μονή είχε τα περισσότερα μετόχια της εντός της Μητροπολιτικής περιφέρειας Πάφου ενώ πολλά κτήματά της και δραστηριότητες της είχαν να κάνουν με την ίδια

Εκκλησιαστική περιφέρεια², κατά συνέπεια και πολλά έγγραφα της σχετίζονται με αυτήν. Επίσης το μεγάλο αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κύπρου αποτελεί σπουδαία πηγή. Κυρίως οι αλληλογραφίες των αιδίδμων αρχιεπισκόπων Κύπρου και άλλοι κώδικες σχετιζόμενοι με την περίοδο που εξετάζουμε, μας δίνουν αρκετές πρωτογενείς πληροφορίες.

Σπουδαίες σημασίας είναι ακόμη τα έργα που γράφηκαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ή αμέσως μετά από αυτήν, όπως του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, *Ιστορία Χρονολογική της νήσου Κύπρου*, του Ιωάννη Χάκκεττ, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, κ.α. Επίσης άρθρα και μικρές μελέτες δημοσιευμένα σε επιστημονικά και επίσημα περιοδικά της Κύπρου όπως οι *Κυπριακαί Σπουδαί*, *Κυπριακά χρονικά*, *Απόστολος Βαρνάβας* κ.α. μας δίνουν κάποιες αναφορές. Πολύτιμη πηγή αποτελούν επίσης οι διάφοροι περιηγητές οι οποίοι επισκέφτηκαν την Κύπρο και ειδικότερα την Πάφο και κατέγραψαν την δική τους μαρτυρία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Ακόμα, μελέτες οι οποίες γράφηκαν για το θέμα της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο γενικότερα μας δίνουν πληροφορίες και για την Πάφο, που πρέπει όμως να τις αναζητήσεις στις σελίδες καθώς και πολλές φορές σε υποσημειώσεις τους. Τέτοιες μελέτες είναι ο συλλογικός, ογκώδης τόμος Στ' της Ιστορίας της Κύπρου του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ που αναφέρεται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Επίσης μελέτες με τίτλο «Εκκλησία της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας» των: Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσόστομου Παπαδόπουλου, του Ανδρέα Μιτσίδη και του Λοΐζου Φιλίππου, ιδιαίτερα η τελευταία για τον λόγο ότι ο συγγραφέας κατάγεται από την Πάφο, δίνει περισσότερη έμφαση στην πόλη αυτή. Δύο ακόμα μελέτες που γράφηκαν για την ιστορία της Εκκλησίας της Πάφου από αρχής μέχρι τις μέρες μας έχουν ιδιαίτερη σπουδαιότητα όπως του Αθανάσιου Παπαγεωργίου, «Ιερά Μητρόπολις Πάφου Ιστορία και Τέχνη» και του Ιωάννη Τσικνόπουλλου, «Ιστορία της Εκκλησίας της Πάφου».

Επίσης επί μέρους μελέτες διαφωτίζουν πτυχές της Εκκλησίας της Πάφου επί Τουρκοκρατίας, όπως η του Ιερώνυμου Περιστιάνη, «Ιστορία των Ελληνικών γραμμάτων...», του Λοΐζου Φιλίππου «Τα Ελληνικά γράμματα εν Κύπρω. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας». Τέλος αριθμός έργων ερευνητών που μελέτησαν την τοπική ιστορία της Πάφου ή την ιστορία της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας όπως των Κωστή Κοκκινόφτα, του Λοΐζου

² Μιχαήλ Μιχάλης, *Ο Κώδικας 54 της Ιεράς Μονής Κύκκου και οι Οικονομικές Δραστηριότητες της 1813-1819*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2001, σ.102.

Φιλίππου, του Ιωάννου Τσικνόπουλου, του Ιωάννη Θεοχαρίδη, του Φαίδωνα Παπαδόπουλου κ.α. καλύπτουν ένα ευρύ μέρος της μελέτης μας.

Θα ήταν παράλειψή μας να μην αναφέρουμε ακόμα τις επί μέρους μελέτες που γράφηκαν για να αναδείξουν την ιστορία μιας κοινότητας, καθώς και την τοπική παράδοση κατά το oral history. Σημαντική ήταν και η εμπειρία του γράφοντος για την ολοκλήρωση της μελέτης αφού εδώ και χρόνια φωτογραφίζω και καταγράφω κάθε εκκλησιαστικό μνημείο στην μητροπολιτική περιφέρεια Πάφου, γνωρίζοντας όλους τους ναούς και κοινότητες, μαθαίνοντας από κατοίκους των κοινοτήτων διάφορες προφορικές μαρτυρίες.

Αρχίζοντας την εργασία μας θεωρήσαμε σωστό να δώσουμε πρώτα μια εικόνα για την ίδρυση και πορεία της Εκκλησίας της Πάφου από τα αποστολικά και μεταποστολικά χρόνια, την Βυζαντινή περίοδο, την περίοδο των Αραβικών επιδρομών και δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην περίοδο της Φραγκοκρατίας και Ενετοκρατίας γιατί ήταν η αμέσως προηγούμενη περίοδος από την κατάκτηση της Κύπρου από του Οθωμανούς.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναφερθούμε πότε και πώς κατακτήθηκε η Κύπρος από τους Τούρκους, τι δεδομένα και πολιτικές άλλαξαν δίνοντας μια γενικότερη εικόνα για διάφορες πτυχές όπως έποικοι, εξισλαμισμοί, Τουρκοποίηση κοινοτήτων και μετατροπή εκκλησιών σε τεμένη.

Στο πρώτο κεφάλαιο του δευτέρου μέρους της μελέτης μας θα αναφερθούμε γενικότερα για το σύνολο της Τουρκοκρατίας στην Πάφο. Θα χωρίσουμε το κεφάλαιο αυτό σε τρία μέρη στην περίοδο από το 1570³ μέχρι το 1821, από το 1821 μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας το 1878 και τέλος θα αναφερθούμε γενικότερα σε καταχρήσεις και αδικίες των Τούρκων εις βάρος των Ελλήνων – χριστιανών κατοίκων της Πάφου όπου βρίσκουμε από διάφορα έγγραφα.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Πάφος, όσον αφορά τους εξισλαμισμούς των κοινοτήτων και αρκετών εκκλησιών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο. Η Πάφος σε σχέση με τις υπόλοιπες επαρχίες και Μητροπόλεις δέχθηκε σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό την πίεση του εκτουρκισμού και τα ποσοστά και οι αριθμοί είναι σαφώς πολύ μεγαλύτερα. Έτσι θα περιλάβουμε στην εργασία μας ειδικό κεφάλαιο, στο οποίο παραθέτουμε

³ Αναφέρουμε την χρονολογία 1570 και όχι 1571 όπως είναι ευρέως γνωστό ή έναρξη της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο για τον λόγο ότι η Πάφος ήταν από τις πρώτες πόλεις που κατακτήθηκε από τους Τούρκους και σταδιακά ένα χρόνο περίπου αργότερα κατακτήθηκε ολόκληρη η Κύπρος.

δύο ξεχωριστούς καταλόγους με κοινότητες που εξισλαμίστηκαν πλήρως, καθώς και κατάλογο με τις μεικτές κοινότητες όπου συνυπήρχαν Τούρκοι και Έλληνες μαζί.

Τέλος στο τρίτο κεφάλαιο του δευτέρου μέρους της μελέτης μας θα αναφερθούμε στους ναούς που κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, σε καιρούς έξαρσης αρπάζονταν βίαια και μετατρέπονταν σε τεμένη. Αυτό έγινε κυρίως με την κατάκτηση της Κύπρου από τους Τούρκους το 1570/1 αλλά και αμέσως μετά τα γεγονότα του 1821. Σε πολλές άλλες περιπτώσεις, όπου κοινότητες εξισλαμίζονταν στο σύνολό τους, οι ίδιοι οι εξισλαμισθέντες ήθελαν να κρατήσουν τους χώρους λατρείας τους αλλά αναγκάζονταν να τους μετατρέψουν σε τζαμιά.

Στο επόμενο μέρος της μελέτης μας θα αφιερώσουμε το πρώτο κεφάλαιο στους μητροπολίτες Πάφου επί εποχής Τουρκοκρατίας. Θα αναφερθούμε σε διάφορες πτυχές της αρχιερατείας τους καθώς και στη συμβολή τους. Επειδή είναι πάρα πολλοί, θα περιοριστούμε στα πιο σημαντικά. Στο τέλος της εργασίας μας ως παράρτημα θα παραθέσουμε και τρεις ξεχωριστούς καταλόγους των μητροπολιτών Πάφου, οι οποίοι παρουσιάζουν αντιθέσεις στα ονόματα και στη σειρά αρχιερατείας. Ο κατάλογος αυτός θα πρέπει στο μέλλον να αναθεωρηθεί από μια πιο επισταμένη μελέτη.

Ένα μεγάλο κεφάλαιο είναι η συμβολή της Εκκλησίας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας στην διατήρηση της Ελληνικότητας του υπόδουλου λαού, αλλά και η ίδρυση σχολείων. Αυτό ήταν μία από τις μεγαλύτερες προσφορές της εκκλησίας προς τον υπόδουλο Κυπριακό λαό που κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει. Έτσι θα αναλύσουμε το πώς έδρασε η Εκκλησία και πως κατάφερε να ιδρύσει σχεδόν παντού Ελληνικά σχολεία και να κρατήσει το λαό σε αφύπνιση στις ρίζες του, αποφεύγοντας συνάμα τον πλήρη εκτουρκισμό. Θα αναφερθούμε σε κάθε σχολείο που λειτούργησε σε κοινότητες και σε μονές, καθώς και από πότε έχουμε τις πρώτες μαρτυρίες για ύπαρξη σχολείου. Η συμβολή της Μητρόπολης, των ιερέων, μοναχών και ηγουμένων ως πρώτων δασκάλων, ήταν μοναδική.

Σε ένα επόμενο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στη στάση της Εκκλησίας στις καταπιέσεις των Τούρκων, η οποία ήταν καθοριστική αφού πολλές φορές οι ιεράρχες της Πάφου συνέδραμαν με προσφυγές στην Πύλη για ελάφρυνση των φόρων.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της παρούσας μελέτης θα αναφερθούμε στους εξισλαμισμούς που έγιναν στην Κύπρο και ειδικότερα στην Πάφο, στους λινοβάμβακους ή κρυπτοχριστιανούς και στη συνύπαρξη χριστιανών και μουσουλμάνων που φανερώνει πολλές φορές την Ελληνοχριστιανική καταγωγή πολλών, που σήμερα ονομάζονται «Τουρκοκύπριοι».

Στο τελευταίο κεφάλαιο του τέταρτου μέρους αλλά και της όλης μελέτης μας θα εξετάσουμε την περίοδο από την μεταβίβαση της διοίκησης στους Άγγλους το 1878 μέχρι τα χρόνια της ανεξαρτησίας 1960 και την Τουρκική εισβολή 1974. Θέματα όπως η πολιτική που άλλαξε, οι κρυπτοχριστιανοί, οι κοινότητες που εκτουρκίστηκαν και η κατάσταση σήμερα θα αναφερθούν γενικά.

Θα προσπαθήσουμε γενικότερα στην μελέτη μας να αναφερθούμε σε όλα τα πιο πάνω ζητήματα, δίνοντας όπου δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε συγκεκριμένες πτυχές, γενικότερες εικόνες και αναφορές. Αναφορές μέσα από πηγές, μέσα από άλλες μελέτες, μέσα από την παράδοση και μέσα από την ίδια προσωπική εμπειρία του γράφοντος, ιδιαίτερα για τις κοινότητες που εξισλαμίστηκαν και τις εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τζαμιά.

Θα κάνουμε αναφορές σε μεγάλο αριθμό κοινοτήτων και συγκεκριμένα ζητήματα που είχαν σχέση με την Εκκλησία της Πάφου επί Τουρκοκρατίας. Όπου αναφερόμαστε γενικότερα και όχι συγκεκριμένα, είναι απλά για να περιγράψουμε το γενικότερο πλαίσιο που συνέβαινε σε όλο το νησί αφού η διοίκηση ήταν η ίδια.

*

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΦΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1571

Ο Χριστιανισμός στην Κύπρο έφθασε από τα Ιεροσόλυμα και την Αντιόχεια της Συρίας πολύ νωρίς. Μόλις το 34 μ.Χ. μετά το μαρτύριο του αρχidiaκόνου Στεφάνου, οι Χριστιανοί διασκορπίστηκαν σε διάφορα μέρη μεταξύ αυτών και η Κύπρος⁴. Επίσημως όμως η Εκκλησία της Κύπρου ιδρύεται το 45-46 μ.Χ. από τους αποστόλους Παύλο, Βαρνάβα και Μάρκο. Η Κύπρος στα χρόνια των αποστόλων ήταν ρωμαϊκή επαρχία με πρωτεύουσά της την Πάφο, όπου υπήρχε και Ρωμαίος ανθύπατος. Οι «Πράξεις των Αποστόλων» κάνουν εκτενή αναφορά στο κήρυγμα των αποστόλων στην Πάφο⁵, όπου ακόμα και αυτός ο Ρωμαίος ανθύπατος γίνεται χριστιανός. Με το κήρυγμα των αποστόλων στην Πάφο θεωρείται και επίσημα η ίδρυση της Εκκλησίας της Πάφου.

Τα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι και τον τέταρτο αιώνα ήταν πολύ δύσκολα για τον χριστιανισμό. Η ειδωλολατρία ήταν βαθιά ριζωμένη στους κατοίκους, ιδιαίτερα στην Πάφο και Παλαίπαφο με ναούς και ιερά αφιερωμένα στην Αφροδίτη. Οι διωγμοί των χριστιανών από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν πολύ έντονοι και δεν μπόρεσε να υπάρξει ιδιαίτερη εξάπλωση του χριστιανισμού. Παρόλα αυτά η Εκκλησία της Πάφου ήταν μέχρι τον τέταρτο περίπου αιώνα η πρώτη ιεραρχικά Μητρόπολη στο νησί.

Από τον τέταρτο μέχρι τον έκτο αιώνα η Εκκλησία της Πάφου και γενικότερα η Εκκλησία της Κύπρου σημείωσε μεγάλη ακμή. Περιέρχεται η Κύπρος κάτω από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, με τους χριστιανούς αυτοκράτορες της, όπου δίνουν την ελευθερία στον χριστιανισμό να εδραιωθεί και να εξαπλωθεί. Ιδιαίτερη τιμή για την Εκκλησία της Κύπρου είναι η κατοχύρωση του αυτοκεφάλου της από την Γ' Οικουμενική Σύνοδο το 431 καθώς και τα προνόμια που τη συνόδευαν⁶. Στην Κάτω Πάφο κτίζεται η Παναγία Χρυσοπολίτισσα, ίσως ο μεγαλύτερος ναός που κτίστηκε ποτέ στην Κύπρο και που αποτέλεσε για πολλούς αιώνες και την έδρα του οικείου μητροπολίτη.

⁴ Καινή Διαθήκη Κείμενο – Μετάφραση, Έκδοση Ιεράς Συνόδου Εκκλησίας Κύπρου, Λευκωσία 2008, *Πράξεις Αποστόλων*, κεφάλαιο 11, στίχοι 19 – 21, (σ. 303).

⁵ Στο ίδιο, κεφάλαιο 13, στίχοι 6-13 (σ. 306-307).

⁶ ΜΟΧΕ, τ.10, 2013, σ.362.

Από τον έβδομο μέχρι τον ένατο αιώνα η Κύπρος είχε να αντιμετωπίσει τις επιδρομές των Αράβων κατά τις οποίες μεγάλο πλήγμα υπέστη η Πάφος⁷, ενώ επί αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄ (685-695 και 705-711) μεγάλο μέρος του πληθυσμού χρειάστηκε να μετοικήσει στα παράλια του Ελλήσποντου⁸.

Από το 965 μέχρι το 1191 όπου η Κύπρος γίνεται ξανά επαρχία του Βυζαντινού κράτους⁹ σημειώνεται ιδιαίτερη πρόοδος, κτίζονται αρκετοί ναοί και μοναστήρια ενώ σημειώνεται μια πνευματική άνθιση.

Το 1191 με την κατάληψη της Κύπρου από τους Φράγκους ήταν η αρχή των ωδίνων του νησιού που ακολούθησε μια υποδούλωση και παρακμή σε όλα τα επίπεδα. Ιδιαίτερη πληγή ήταν για την Εκκλησία όπου ουσιαστικά καταργείται και υποτάσσεται στην Φράγκικη. Οι Φράγκοι άρπαξαν τις περιουσίες των ναών και μοναστηριών των ορθοδόξων, κατήργησαν την αρχιεπισκοπή και τις 13 επισκοπές της Κύπρου αφήνοντας μόνο 4 και αυτές, κάτω από την εποπτεία του Λατίνου αρχιεπισκόπου¹⁰, ενώ είχαν εκδιωχθεί μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα. Στην Πάφο ειδικότερα οι μέχρι τότε δύο επισκοπές Πάφου και Αρσινόης συγχωνεύονται σε μία. Όπως φαίνεται οι μητροπόλεις Πάφου και Αρσινόης τότε ήταν κενές και ο Πάπας μετέθεσε στη Πάφο τον επίσκοπο Σόλων Νέιλο, ο οποίος είναι και ο πρώτος επίσκοπος Πάφου – Αρσινόης μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους Λατίνους¹¹. Ο ναός της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας, έδρα μέχρι τότε της Μητρόπολης Πάφου, μετατρέπεται σε έδρα του Λατίνου επισκόπου και ο ορθόδοξος επίσκοπος διαμένει σε απομονωμένα μέρη όπως στη μονή Χρυσολάκουρνας¹². Όπου εκκλησίες και μονές δεν μπόρεσαν να περάσουν στα χέρια των Φράγκων, ήρθαν και έκτισαν δίπλα από αυτές Λατινικό ναό ώστε με τον τρόπο αυτό να προσηλυτίσουν τους ορθοδόξους και άλλοτε να τους εμποδίζουν από τα πνευματικά τους

⁷ Αθανάσιος Παπαγεωργίου, *Ιερά Μητρόπολις Πάφου Ιστορία και Τέχνη*, τυπογραφία Imprinta, Λευκωσία 1996, σ.55.

⁸ ΜΟΧΕ, τ.10, 2013, σ.362.

⁹ Παπαγεωργίου Α., ό.π., σ., σ.63.

¹⁰ Λοΐζος Φιλίππου επιμ. Παπαδόπουλος Θεόδωρος, *Η Εκκλησία της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Κυπριολογική βιβλιοθήκη, Λευκωσία 1975, σ. 3-4.

¹¹ Παπαγεωργίου Α., ό.π., σ. 8.

¹² Ιωάννης Τσικνόνπουλλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Πάφου*, Έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου, Λευκωσία 1971, σ.270-271.

καθήκοντα¹³. Γενικότερα τα μέτρα που είχαν λάβει οι Λατίνοι με τη Βούλλα του 1260 έναντι της ορθόδοξης Εκκλησίας, ήταν καταστρεπτικά. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα κυριότερα: α) κατάργηση του Ορθόδοξου αρχιεπισκόπου και περιορισμός των επισκόπων σε 4, υπό την εποπτεία του Λατίνου μητροπολίτη, β) σε περίπτωση χηρείας, ο εκλεγόμενος επίσκοπος να υπόκειται στην εξέταση του Λατίνου επισκόπου και να δίνει όρκο υποταγής στον Πάπα και τον Λατίνο μητροπολίτη της Κύπρου, γ) ορθόδοξοι επίσκοποι, μοναχοί και μορφωμένοι κληρικοί υποχρεούνται να κάθονται σε Λατινική σύνοδο και να αποδέχονται τις αποφάσεις της, δ) οι ορθόδοξοι επίσκοποι να πληρώνουν έξοδα των Λατίνων επισκόπων¹⁴.

Προσωρινή ανάκαμψη της Εκκλησίας σημειώθηκε με την Ελένη Παλαιολογίνα (1432-1458) ενώ στη συνέχεια τα πράγματα επανήλθαν στην ίδια κατάσταση που ήταν και προηγουμένως. Το ίδιο περίπου σημειώθηκε και με την κτήση των Ενετών 1489-1571. Η Εκκλησία προσπαθούσε να περισώσει την πίστη της, ενώ μάταιες ήταν οι επανειλημμένες προσπάθειές της να επανέλθει σε κοινωνία με τις λοιπές ορθόδοξες Εκκλησίες.

Οι κάτοικοι γενικά του νησιού ήταν υπόδουλοι των Φράγκων και αργότερα των Ενετών υποχρεωμένοι να πληρώνουν το τρίτον των εισοδημάτων και προϊόντων τους και επιπλέον ήταν υποχρεωμένοι να δουλεύουν για το κράτος δύο μέρες της εβδομάδας¹⁵.

Γενικότερα σε αυτή τη μακρά περίοδο Φραγκοκρατίας και Ενετοκρατίας εκτός των πιο πάνω έπρεπε να αντιμετωπιστούν: θανατηφόρες επιδημίες, επιδρομές ακρίδων, μεγάλες περίοδοι ανομβρίας, λεηλασίες, φόνοι και αιχμαλωτισμοί από τους Γενουάτες και Μαμελούκους. Κατ' αυτές πλήγηκε κυρίως η πόλη της Πάφου ενώ ερημώθηκαν τα Κούκλια¹⁶.

Μέσα από αυτή τη δεινή καταπίεση των κατοίκων του νησιού και την προσπάθεια της Λατινικής Εκκλησίας για εκλατινισμό της ορθόδοξης Εκκλησίας, ήρθε η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς. Μια νέα υποδούλωση του νησιού ήρθε σε διαδοχή των προηγούμενων. Η Εκκλησία έτυχε άλλοτε καλύτερης μεταχείρισης και άλλοτε χειρότερης, αναλόγως των εποχών, περισσότερα όμως θα αναφερθούμε στα επόμενα κεφάλαια.

*

¹³ Μια τέτοια εκκλησία αναφέρεται και η εκκλησία του αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Άγιο Νικόλαο Κελοκεδάρων.

¹⁴ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 5-7.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 11.

¹⁶ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ.64.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

Η ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΤΟ 1570

Η Πάφος, όπως και η υπόλοιπη Κύπρος καθώς προαναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν κάτω από την κυριαρχία των Φράγκων (1192 - 1489μ.Χ.) και έπειτα των Ενετών (1489 - 1571 μ.Χ.) δύο πανίσχυρων δυνάμεων για την εποχή. Γι' αυτό ίσως άργησε κάπως σε σχέση με άλλα μέρη (Ελλάδα – Κωνσταντινούπολη) να καταληφθεί από τους Τούρκους και κατ' ακρίβεια ήταν η τελευταία τους κτήση.

Οι προθέσεις¹⁷ της Τουρκίας για κατάληψη της Κύπρου έχουν τις ρίζες τους ήδη από την εποχή της Φραγκοκρατίας και γίνονται ακόμα πιο εμφανείς κατά την Ενετοκρατία. Για το λόγο αυτό οι Ενετοί παίρνουν κάποια μέτρα, τα οποία βέβαια δεν επαρκούσαν. Έτσι οχυρώνεται καλά η Αμμόχωστος, η Κερύνεια και γίνονται οχυρωματικά έργα στην Λευκωσία, τα οποία δεν πρόλαβαν όμως να ολοκληρώσουν. Για τις υπόλοιπες πόλεις δεν είχαν ούτε τη δύναμη ούτε τη διάθεση να προφυλάξουν, οπότε νιώθοντας και τον φόβο ότι τα υπάρχοντα φρούρια θα μπορούσαν να καταληφθούν από τους εισβολείς, τα γκρέμισαν. Το ίδιο έγινε και με το φρούριο της Πάφου¹⁸.

Επί σουλτάνου Σελίμ Β' ο Λαλά Μουσταφά, ηγείται της εκστρατείας κατά της Κύπρου την 1^η Ιουλίου του 1570 και φθάνει στην Κύπρο με πολλές δεκάδες και αργότερα εκατοντάδες χιλιάδες στρατό. Οι πρώτες συγκρούσεις έγιναν στα παράλια της Πάφου. Οι μόνες πόλεις που αντιστάθηκαν ήταν η Λευκωσία 44 μέρες και η Αμμόχωστος 11 μήνες, ενώ οι υπόλοιπες πόλεις όπως και η Πάφος, παραδόθηκαν αμαχητί από τις πρώτες κιόλας μέρες, αφού δεν διέθεταν ούτε τις στοιχειώδεις οχυρώσεις¹⁹ όπως είπαμε και πιο πάνω. Η Τουρκοκρατία όμως στο νησί άρχισε επίσημα το 1571 με την κατάληψη και της Αμμοχώστου.

Ο επίσκοπος Πάφου Κωνσταντίνος Φλαγγίνης φαίνεται να βρισκόταν στην Λευκωσία εκείνες τις μέρες που πολιορκούνταν και ήταν ένας από τους 20.000 που φονεύθηκαν με την κατάληψη της Λευκωσίας την 9^η Σεπτεμβρίου 1570. Την κατάληψη της Κύπρου ακολούθησαν

¹⁷ *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια (ΜΚΕ)*, τ. 18, 2012, σ. 178.

¹⁸ *ΜΚΕ*, τ. 15, 2012, σ. 239.

¹⁹ *ΜΚΕ*, τ. 18, 2012, σ. 185.

σφαγές και λεηλασίες σε ολόκληρο το νησί. Δεν διέφυγαν ούτε οι εκκλησίες και οι μονές, όπου μοναχοί, ηγούμενοι και κληρικοί φονεύθηκαν.

Με την κατάληψη της Κύπρου από τους Τούρκους έμειναν στο νησί περί τις τρεις με τέσσερις χιλιάδες στρατιώτες²⁰, ενώ άλλοι ιστορικοί ανεβάζουν τον αριθμό στους 20.000²¹, οι οποίοι λογικά έφεραν και τις οικογένειές τους. Πάγια τακτική της Τουρκίας μέχρι και τις μέρες μας είναι ο εποικισμός. Έτσι έκανε καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στο νησί, συνεχώς μετέφερε δηλαδή εποίκους που μπορούσε τις πιο πολλές φορές να μην ήταν ούτε και Τούρκοι²². Έτσι με σουλτανικό διάταγμα του 1572 διατάσσεται η μεταφορά εποίκων και η ισάριθμη κατανομή τους σε κάθε γωνιά του νησιού. Οι έποικοι που θα επιλέγονταν να μεταφερθούν δεν ήταν ότι καλύτερο. Προνοούσε η διαταγή ουσιαστικά να σταλούν στην Κύπρο οι φτωχοί, οι άστεγοι, οι επαίτες, πρόσωπα κακής διαγωγής συνηθισμένα στις κλεψιές²³. Αναφέρεται γενικά ότι επτά σους δέκα από όσους μεταφέρθηκαν στην Κύπρο βαρύνονταν με κάποια κατηγορία ή καταδίκη κάθε λογής παραπτώματος και κακουργιοδικών²⁴. Με τον τρόπο αυτό η Οθωμανική πολιτική πετύχαινε: την διάσπαση μη Τουρκικών συμπαγών πληθυσμών, εξορία εγκληματικών στοιχείων από το κέντρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και περιορισμό της ανεργίας²⁵. Οι έποικοι αυτοί εγκαταστάθηκαν κυρίως στις περιοχές όπου εκδιώχθηκαν οι Ενετοί που ήταν πάντοτε πλούσιες και εύφορες περιοχές²⁶. Εκτός αυτού οι έποικοι ήταν απαλλαγμένοι από κάθε φόρο για μια διετία²⁷.

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στην Πάφο όπως και στην υπόλοιπη Κύπρο ακολούθησαν οι εξισλαμισμοί οι οποίοι ήταν άλλοτε βίαιοι και άλλοτε εκούσιοι. Πρώτοι που

²⁰ Ανδρέας Μακρίδης, *Ο εκτουρκισμός των τοπωνυμίων της Κύπρου. Η σωβινιστική πρόκληση*, Εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2010, σ.83.

²¹ Κυπριανός Αρχιμανδρίτης, *Ιστορία Χρονολογική της νήσου Κύπρου*, Λευκωσία 1902, σ. 448.

²² Μακρίδης, ό.π., σ.87.

²³ Στο ίδιο, σ.89.

²⁴ Νέαρχος Νεάρχου, *Μαμώνια. Στον περίγυρο της αλήθειας του μύθου και του παραμυθιού*, Λευκωσία 2012, σ.33.

²⁵ Μακρίδης, ό.π., σ. 90.

²⁶ Παρατηρείται ότι τα περισσότερα χωριά που είναι σήμερα «Τουρκοκυπριακά» είναι σε πλούσιες και εύφορες περιοχές είναι γιατί ήταν αυτά που πριν κατοικούσαν οι Φράγκοι – Ενετοί ενώ όσα δεν είναι εύφορα και σε περιοχές άγονες και φτωχές είναι αυτά που αναγκάστηκαν να εξισλαμισθούν.

²⁷ Νεάρχου, ό.π., σ.31-32.

αναγκάστηκαν να εξισλαμιστούν ήταν οι Λατίνοι²⁸ και στα χρόνια που ακολούθησαν διευρύνθηκε και στους ορθοδόξους. Έτσι έχουμε μεγάλο αριθμό εξισλαμισμών, περισσότερα όμως γι' αυτό θα μιλήσουμε σε ιδιαίτερο κεφάλαιο. Αρκετοί ήταν επίσης οι νέοι και νέες που οδηγήθηκαν ομαδικά στην καρδιά της Τουρκίας, οι μεν άρρενες νέοι να γίνουν γενίτσαροι, οι δε νέες κοπέλες να πουληθούν στα χαρέμια²⁹.

Οι Φράγκοι και Ενετοί με την Οθωμανική κατάληψη της Κύπρου, όσοι δεν σφάγησαν από τους Τούρκους ή εξισλαμίσθηκαν ή εγκατέλειψαν το νησί. Οι Οθωμανοί κατάσχεσαν όλες τις περιουσίες των Λατίνων όπως και των ναών τους, πολλές από τις οποίες μετέτρεψαν σε τζαμιά, ιδιαίτερα τις μεγάλες. Σε μουσουλμανικά τεμένη μετατράπηκαν και πολλοί ορθόδοξοι ναοί ενώ αφαιρέθηκαν από όλους οι σταυροί και γκρεμίστηκαν τα κωδωνοστάσια³⁰. Οι Τούρκοι έλιωσαν τις καμπάνες και κατασκεύασαν με αυτές πυροβόλα, επέτρεπαν μόνο τα σήμαντρα και αυτά ακόμα άλλοτε τα απαγόρευαν³¹.

Στην Πάφο συγκεκριμένα μετά την κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους, ο ναός της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας που καταλήφθηκε από τους Λατίνους στην Κάτω Πάφο, παραχωρείται τώρα στους ορθοδόξους³². Ένας άλλος ναός όμως που πιστεύεται ότι υπήρξε ορθόδοξος καθεδρικός ναός επ' ονόματι του αγίου Φιλαργίου και παλαιά Μητρόπολη, καταλαμβάνεται από τους Οθωμανούς. Στην κοινότητα Χούλου όπου κατοικούσαν μεγάλος αριθμός Λατίνων, κατασχέθηκε όλη η περιουσία των και οι δύο ναοί που είχαν. Ο ένας ναός, ο μεγαλύτερος μετατράπηκε σε τζαμί και ο μικρότερος δόθηκε στους ορθοδόξους μέχρι τις μέρες μας και είναι ο ενοριακός ναός της πιο πάνω κοινότητας³³. Η παλαιά μονή των Αγίων

²⁸ Νεάρχου, ό.π., σ. 32.

²⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Μαρία η Συγκλητική η οποία ενώ βρισκόταν , αιχμάλωτη στο λιμάνι της Αμμοχώστου μαζί με άλλες νέες που προορίζονταν ως δώρο για το σουλτάνο, ανατίναξε το πλοίο που θα τις μετέφερε. Με τον τρόπο αυτό απέφυγε την ατίμωση τη δική της καθώς και των άλλων και έγινε πρότυπο αυτοθυσίας. *ΜΚΕ, τ. 17, 2012, σ. 239.*

³⁰ Ανδρέας Μιτσίδης, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 2012, σ.403.

³¹ Κωστής Κοκκινόφτας, «Η ανάρτηση καμπάνων στις εκκλησίες της Κύπρου κατά την Τουρκοκρατία», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (ΕΚΕΕ)*, XXIV 1998, σ. 213.

³² Γεώργιος Καρούζης, *Περιδιαβάζοντας την Κύπρο. Πάφος πόλη και επαρχία*, center of studies, Research and Publications SELAS LTD, Λευκωσία 2007, σ. 53-54.

³³ Αβραάμ Παπαμιχαήλ, *Η Χούλου και η πολιτιστική της κληρονομιά*, Χούλου 2001, σ.23-24.

Κωνσταντίνου και Ελένης στη Σουσκιού φαίνεται να διαλύθηκε με την κατάκτηση της Κύπρου από του Τούρκους³⁴ όπως και η μονή της Παναγίας Έξω Κυράς στα Βρέτσια³⁵. Χωριά που κατοικούνταν άλλα στην ολότητά τους και άλλα από μεγάλο αριθμό Λατίνων, όπως ήταν ο Μάρωνας³⁶, η Λέμπα³⁷, Κάτω Αρόδες, Κούκλια, Σουσκιού Τέρρα και Φοίνικας³⁸, κατοικήθηκαν από Τούρκους. Επίσης πολύ πιθανόν το χωριό Φάλεια όπου αναφέρεται ότι οι Τούρκοι την κατέλαβαν και εκδίωξαν τους κατοίκους, οι οποίοι αναγκάστηκαν να κτίσουν 3 χιλιόμετρα πιο πάνω νέο χωριό με την ονομασία Άγιος Φώτιος, κτίζοντας και ναό προς τιμή των αγίων Φωτίου και Ανικήτου³⁹. Το ίδιο συνέβηκε και σε μονές όπως αυτή της Παναγίας Χρυσorroγιατίσσης. Οι Οθωμανοί κατέλαβαν τη μονή, εκδίωξαν τους μοναχούς, άρπαξαν τις περιουσίες της και εγκαταστάθηκαν στην γύρω από αυτήν περιοχή στα χωριά Λαπηθιού και Μαμούνταλη⁴⁰. Την ίδια τύχη είχε και η μονή Παναγίας Τροοδιτίσσης. Με την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς, την λεηλατούν και στη συνέχεια την πυρπολούν με αποτέλεσμα την ολοκληρωτική καταστροφή της⁴¹.

*

³⁴ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ.233.

³⁵ Στο ίδιο, σ.234.

³⁶ Νέαρχος Κληρίδης, *Χωριά και πολιτείες της Κύπρου. Για να γνωρίσουμε την Κύπρο μας*, Λεκωσία 1961, σ.162.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 143.

³⁸ Μακρίδης, ό.π., σ.86.

³⁹ Κληρίδης, ό.π., σ.22.

⁴⁰ Φιλίππου Λ., *Η Ιερά Μονή Χρυσorroγιατίσσης...*, σ. 15.

⁴¹ Κωστής Κοκκινόφτας, *Ιερά Μονή Παναγίας Τροοδιτίσσης*, έκδοση Ιεράς Μονής Παναγίας Τροοδιτίσσης, Κύπρος 2013, σ. 35.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΦΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΓΕΝΙΚΑ

Η περίοδος από το 1570 μέχρι το 1821

Οι Φράγκοι και οι Ενετοί καταδυνάστευαν τον λαό της Κύπρου σε σημείο δουλείας, δεν είχε κανείς δικαίωμα ιδιοκτησίας αλλά αναγκάζονταν να δουλεύουν για τους κυρίαρχους του νησιού. Η Εκκλησία δέχθηκε μεγάλο πλήγμα. Κατάργησαν τις 13 επισκοπές και άφησαν μόνο τέσσερις και αυτές υποτυπώδεις, αφού εκδιώχτηκαν οι επίσκοποι τους στα βουνά. Με την Τουρκοκρατία δίνονται προνόμια στην Ορθόδοξη Εκκλησία, σε αντίθεση με τους Φράγκους και Ενετούς οι οποίοι εδιώχθησαν. Κατά συνέπεια προνόμια δίνονται και στους Χριστιανούς, όπως να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, την απόκτηση ιδιοκτησίας, ενώ στην πορεία οι αρχιερείς αναγνωρίστηκαν ως ηγέτες των Ελλήνων με δικαίωμα προσφυγής ακόμα και στην Υψηλή Πύλη για διεκδίκηση των δικαιωμάτων των Ελλήνων της Κύπρου. Τέτοιες προσφυγές γίνονταν συχνά και σχεδόν όλες τις φορές γύριζαν πίσω δικαιωμένοι. Παρόλα αυτά όμως πολλές φορές οι Έλληνες ορθόδοξοι έπεφταν θύματα βαρβαρότητας των Τούρκων, ιδιαίτερα το 1821 όπου μεταξύ άλλων και ο μητροπολίτης Πάφου και πολλοί άλλοι ηγούμενοι και πρόκριτοι της Πάφου, καρατομούνται.

Οι λόγοι που ώθησαν την Υψηλή Πύλη να παραχωρήσει άμεσα με την κατάκτηση της Κύπρου στους ορθόδοξους ιεράρχες όλα τα προνόμια που απολάμβαναν και οι ιεράρχες κάτω από την Οθωμανική κυριαρχία, ήταν για να αποφύγουν την όποια επαναδιεκδίκηση του νησιού από τα Λατινικά κράτη⁴². Παράλληλα για τον ίδιο σκοπό απαγόρευσε την παραμονή καθολικών κληρικών και λατινικών εκκλησιών στην Κύπρο⁴³. Εχθρός του Οθωμανικού κράτους ήταν η Λατινική Δύση και όχι η Ορθοδοξία⁴⁴. Η εμπλοκή της Εκκλησίας σε όλο αυτό καθώς και στην είσπραξη⁴⁵ των φόρων, κατέστη αναγκαία με τρόπο ώστε Οθωμανική διοίκηση και ιεράρχες να

⁴² Μιχάλης Μιχαήλ, *Η Ιερά Μονή Κύκκου στο Οθωμανικό οικονομικό πλαίσιο με βάση τον κώδικα 56 1844-1890*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2003, σ. 6.

⁴³ Στο ίδιο, σ. 6.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 20.

⁴⁵ Αξίζει να παραθέσουμε εδώ μια ενδεικτική αναφορά σε ένα ιδιωτικό γράμμα κάποιου ζαΐμη Musa effendi που απευθύνεται προς κάποιον στην Περιστερώνα Χρυσοχούς όπου τον προστάζει να παραδώσει τη δεκάτη από το

ασκούν από κοινού πολιτική και οικονομική διοίκηση του κράτους⁴⁶. Η Εκκλησία στη συνέχεια όσο η Οθωμανική αυτοκρατορία παρακμάζει, θα διεκδικήσει διευρυμένο ρόλο στη διοίκηση του νησιού⁴⁷.

Με την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς έγινε και η αποκατάσταση των σχέσεων της Εκκλησίας της Κύπρου με τις λοιπές Εκκλησίες. Μετά από σύνοδο που έγινε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αποκαθίσταται η σχέση αυτή και χειροτονείται ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος και μητροπολίτες της Κυπριακής Εκκλησίας, ενώ αποστέλλεται και σχετικό Πατριαρχικό γράμμα⁴⁸.

Φαίνεται ότι με την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς κατασχέθηκαν όλες οι περιουσίες ακόμα και οι ναοί της Εκκλησίας και αυτές των Ορθοδόξων. Η Εκκλησία τότε δια μέσου των επισκόπων της, χρειάστηκε να πληρώσει ένα υπέρογκο ποσό για να αγοράσει τρόπον τινά ξανά όλους τους ναούς και τα μοναστήρια της. Αναφορά γίνεται σε έγγραφο της μονής Κύκκου. Το έγγραφο αυτό απευθύνεται προς τον καδή του καζά Χρυσοχούς και αναφέρει ότι πριν από καιρό οι επίσκοποι της Κύπρου έχουν αγοράσει όλες τις εκκλησίες και τα μοναστήρια, γι' αυτό διατάζει η εκκλησία του αγίου Νικολάου Χρυσοχούς και τα υπάρχοντά της να αποδοθούν πίσω στο νόμιμο ιδιοκτήτη που ήταν τότε ο ηγούμενος Κύκκου, καθώς και να σταματήσουν να επεμβαίνουν παράνομα στην κατοχή της εκκλησίας⁴⁹. Δεν είμαστε σίγουροι αν αυτή η εκκλησία που κάνει λόγο το πιο πάνω έγγραφο είναι ο Άγιος Νικόλαος της Χρυσοχούς που μετατράπηκε σε τζαμί. Περισσότερα γι' αυτό αναφέρουμε σε ειδικό κεφάλαιο για τις εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τζαμιά.

Καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο κατά γενική ομολογία δεν επιτρέπεται η ανέγερση ναών, ειδικά όταν προβλεπόταν τρούλος στην κορυφή⁵⁰. Επέτρεπαν

σιτάρι σε κάποιο μοναχό της μονής Κύκκου ο οποίος θα την παραλάμβανε αυτοπροσώπως. *ΑΙΜΚ*, ΟΕ, Φακ. ΚΕ52, έγγρ. 907, ημ. 8/9/1816.

⁴⁶ Μιχαήλ, *Η Ιερά Μονή Κύκκου...*, σ. 13.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 15-16.

⁴⁸ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 37-38.

⁴⁹ *ΑΙΜΚ*, ΟΕ, Φακ. Β 8, έγγρ., 11, ημ. 18-27/3/1589.

⁵⁰ Παπαγεωργίου Α., ό.π., σ.143.

μόνο την επισκευή ή την επανοικοδόμηση, στα ίδια όμως θεμέλια. Για να γίνει όμως αυτό έπρεπε πρώτα μετά από μεγάλη διαδικασία να εξασφαλιστεί άδεια «hujjet»⁵¹ από τις αρχές⁵².

Στη μονή του Αγίου Νεοφύτου με την κατάληψη της Κύπρου από τους Τούρκους, για να μην καταστραφεί και βεβηλωθεί το ιερό λείψανο του αγίου Νεοφύτου, σκέπασαν τον τάφο του με μία πλάκα και έκτισαν με τοίχο τον τάφο. Το λείψανο του που τελικά ξεχάστηκε και από τους ίδιους τους μοναχούς, ανεβρέθηκε το 1750⁵³.

Η Κύπρος επί εποχής Τουρκοκρατίας έμεινε πολύ πίσω. Οι κάτοικοί της φτωχοί, αγράμματοι και μέσα στη δυστυχία. Μόνο μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα παρατηρείται κάποιο ξύπνημα και πρόοδος⁵⁴. Το 1754 οι ιεράρχες της Κύπρου αναγνωρίστηκαν «ραγιά βεκκιλίδες» και με αυτό τους δόθηκε το δικαίωμα να αντιπροσωπεύουν το ποίμνιό τους και να καταγγέλλουν στην Πύλη κάθε υπέρβαση των τοπικών αρχών⁵⁵, χωρίς μάλιστα να χρειάζεται να ενημερώσουν για την ενέργειά τους αυτή τον κυβερνήτη της Κύπρου⁵⁶. Επίσης τους δόθηκε η πολιτική εξουσία να εισπράττουν τους φόρους και δικαίωμα ανάμειξης στα κοινά⁵⁷. Κατά την ίδια περίοδο με την καλυτέρευση των οικονομικών, άρχισαν να λειτουργούν και τα πρώτα σχολεία, να κτίζονται και να διορθώνονται εκκλησίες και μοναστήρια. Σημαντική πρόοδος ήταν επίσης και η έκδοση βιβλίων⁵⁸.

Παρόλη τη σκοτεινή και καταπιεστική περίοδο, υπάρχουν και καιροί όπου υπάρχει ανάκαμψη και ανακαινίζονται πολλές εκκλησίες και μονές, ιδιαίτερα επί εποχής του μητροπολίτη Πάφου και μετέπειτα αρχιεπισκόπου Κύπρου Χρύσανθου (1767-1810). Μεταξύ άλλων και η μονή του Αγίου Νεοφύτου το 1779⁵⁹. Η μονή της Χρυσορρογιατίτσας⁶⁰ που να

⁵¹ Ιωάννης Θεοχαρίδης, *Οθωμανικά Έγγραφα 1572-1839. Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου (ΑΙΜΚ)*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, τμ. Α, Λευκωσία 1993, σ. XL.

⁵² ΑΙΜΚ, ΟΕ, Φακ. Ε 3, έγρ. 27' φάκ. Ζ 8 έγρ. 51' φάκ. ΙΣ 10, έγρ. 160' φάκ. ΙΔ 18, έγρ. 168 κλπ.

⁵³ Ιωάννης Τσικνόπουλλος, *Ο Άγιος Νεόφυτος και η Ιερά αυτού μονή*, έκδοση Ιεράς Μονής Αγίου Νεοφύτου, Πάφος 1955, σ. 64.

⁵⁴ Λοΐζος Φιλίππου, «Έργα φιλανθρωπίας στην Κύπρο την εποχή της Τουρκοκρατίας», *περ. Πάφος*, τμ. Α' 1935, σ. 64-65.

⁵⁵ Στο ίδιο.

⁵⁶ Μιχαήλ, *Η Ιερά Μονή Κύκκου...*, σ. 5.

⁵⁷ Φιλίππου, «Έργα φιλανθρωπίας...», σ. 64-65.

⁵⁸ Στο ίδιο, σ.65.

⁵⁹ Τσικνόπουλλος, *Ο Άγιος Νεόφυτος...*, σ. 74.

⁶⁰ Φιλίππου Λ., *Η Ιερά Μονή Χρυσορρογιατίτσας...*, σ. 16.

σημειώσουμε ότι πριν την ανακαίνιση, η Εκκλησία της Κύπρου αναγκάστηκε μαζί με άλλες να τις συγχωνεύσει με άλλες μονές λόγω της παρακμής της⁶¹. Έτσι η μονή της Χρυσορρογιατίσσης αποτέλεσε για ένα διάστημα μετόχι της μονής Κύκκου, μέχρι την ανακαίνιση της όπου ο Πάφου Πανάρετος στις 22/9/1770 εγκαινίασε το νέο ναό και χειροτόνησε κάποιον Καλλίνικο μοναχό σε ηγούμενό της⁶².

*

Τα γεγονότα του 1821 και η περίοδος που ακολούθησε

Κατά το 1821 με την Ελληνική επανάσταση και την συμμετοχή Κυπρίων ιεραρχών και άλλων προκρίτων στην Φιλική Εταιρεία οι Τούρκοι ξέσπασαν το μένος τους εναντίον των κατοίκων του νησιού, αποκορύφωμα όλων ήταν η 9^η Ιουλίου του ίδιου έτους.

Κατά τις σφαγές του 1821 πρώτη η Πάφος έδωσε τους πρώτους μάρτυρες και συγκεκριμένα από το χωριό Γιόλου, όπου τρεις ιερείς του χωριού Γεώργιος, Λοΐζος και Γεώργιος καθώς και δύο λαϊκοί αποκεφαλίστηκαν στις 25 Μαρτίου 1821⁶³.

Ανάμεσα στα 486⁶⁴ ονόματα των εκτελεσθέντων του 1821 συγκαταλέγονται εκτός από τον μητροπολίτη Πάφου Χρύσανθο, οι μοναχοί και οι ηγούμενοι αρκετών μονών όπως του Αγίου Νεοφύτου ηγούμενος Ιωακείμ, ο οποίος δεν είχε μεν μεταβεί στη Λευκωσία αφού προσπάθησε να περισώσει το ιερό λείψανο του αγίου Νεοφύτου και τα κειμήλια της μονής καθώς και ο ίδιος να διαφύγει⁶⁵. Γνωστός όμως όπως ήταν για τον πατριωτισμό του, προδόθηκε από Τούρκους της περιοχής και συνελήφθη δεχόμενος μαρτυρικό θάνατο δια ανασκολοπισμού⁶⁶.

Επίσης ορδές Τούρκων κατέλαβαν την μονή Χρυσορρογιατίσσης, την γύμνωσαν από τροφές και ότι πολύτιμο είχε, άρπαξαν τις περιουσίες της μονής και οδήγησαν σιδηροδέσμιο στη Λευκωσία τον ηγούμενο, ο οποίος ήταν σε βαθιά γεράματα. Λόγω της ηλικίας του θεώρησαν περιττό να τον θανατώσουν. Πέθανε όμως από τις κακουχίες που υπέστη λίγους μήνες

⁶¹ Σταύρος Φωτίου, *Ιερά Μονή Χρυσορρογιατίσσης*, έκδοση Ιεράς Μονής Χρυσορρογιατίσσης, Πάφος 2000, σ. 23.

⁶² Φωτίου, *Ιερά Μονή...*, σ. 26.

⁶³ Εγγλεζάκης Βενέδικτος, *Δια την Εκκλησίαν Κύπρου*. Εικοσι μελέται τέταρτος έως εικοστός αιώνας, Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη Μορφωτικών Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996 και *ΚΧ*, τμ. Γ', σ.257.

⁶⁴ Ιωάννης Θεοχαρίδης, *Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη Οθωμανική πηγή*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1996.

⁶⁵ Τσικνόπουλλος, *Ο Άγιος Νεόφυτος...*, σ. 74.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 75.

αργότερα⁶⁷. Εκτελέστηκαν επίσης ο οικονόμος της μονής Τιμίου Σταυρού Ομόδους Δοσίθεος⁶⁸, ο επιστάτης της μονής Παναγίας Χρυσολάκουρνας στη Στενή με το όνομα παπά Σίλβεστρος⁶⁹, ο Αγιοταφήτης μοναχός και ηγούμενος της μονής της Αγίας Βαρβάρας στην Αργάκα Σωφρόνιος⁷⁰. Στη μονή του αγίου Γεωργίου Νικοξιλίτη, σύμφωνα με την τοπική παράδοση μετά τα γεγονότα του 1821 σφαγιάστηκαν οι μοναχοί της μονής, ενώ ο ηγούμενος της διέφυγε. Ληλατήθηκαν τα κελιά της μονής, συλήθηκε ο ναός και κάθε άλλο ιερό που υπήρχε και εν τέλει παραδόθηκε στις φλόγες⁷¹. Το ίδιο πιθανόν να συνέβηκε και με την μονή της Αγίας Ειρήνης στην Ελεδιώ, καθώς και αλλού που όμως δεν σώζονται πηγές.

Η περιουσία της αρχιεπισκοπής και των μητροπόλεων Πάφου, Κιτίου και Κυρηνείας δεσμεύθηκε από τους Τούρκους⁷². Η περιουσία επίσης όσων φονεύθηκαν, δημεύθηκε μετά από αυτοκρατορικό διάταγμα⁷³.

Οι σφαγές και η καχυποψία των Οθωμανών έναντι των Ελλήνων της Κύπρου συνεχίστηκαν μερικά χρόνια ακόμα. Αργότερα όμως τα πράγματα άλλαξαν προς το καλύτερο, ιδιαίτερα μετά το διάταγμα του Χάττι Σερίφ (1839) και πολύ περισσότερο το του Χάττι Χουμαγιούν (1856).

Μεταξύ άλλων επιτράπηκε η χρήση καμπανών στους ναούς σε κοινότητες που ήταν αμιγώς Ελληνοχριστιανικές και δεν προκαλούσαν τους μουσουλμάνους. Στο μοναστήρι του Ομόδους εισήχθηκε από τον οικονόμο της μονής Δοσίθεο, πριν ακόμα τα πιο πάνω διατάγματα η πρώτη καμπάνα στη Κύπρο (1812)⁷⁴, έγινε αποδεκτή χάρη στις καλές αρχικά σχέσεις του Δοσίθεου με τις Τουρκικές αρχές και γιατί το Όμοδος καθώς και τα γύρω χωριά κατοικούνταν από μόνο χριστιανούς⁷⁵. Στο μοναστήρι της Τροοδίτισσας εισήχθηκε καμπάνα από την Βενετία

⁶⁷ Φιλίππου Λ., *Η Ιερά Μονή Χρυσορρογιατίσσης...*, σ.19.

⁶⁸ Κώστας Παπαγεωργίου, *Όμοδος Ιστορία και Πολιτισμός*, εκδόσεις Παλέττα, Κύπρος 2012, σ.155-157.

⁶⁹ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ.271.

⁷⁰ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ.271.

⁷¹ Φαίδωνας Παπαδόπουλος, *Η Μονή του Αγίου Γεωργίου του Νικοξιλίτη Δρούσιας*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου, Πάφος 1996, σ.67-69. Για την ίδια μονή ο Τσικνόπουλλος αναφέρει ότι διαλύθηκε το 1834 και όχι το 1821 χωρίς να αναφέρει τα πιο πάνω. Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ.231.

⁷² Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 206.

⁷³ Στο ίδιο, σ. 208.

⁷⁴ Κοκκινόφτας, «Η ανάρτηση καμπάνων...», σ. 214.

⁷⁵ Στο ίδιο.

το 1858⁷⁶, ενώ παραδόσεις θέλουν να είχε εισαχθεί καμπάνα πολύ πιο νωρίς του 1800⁷⁷. Γενικά όμως με το διάταγμα του Χάττι Χουμαγιούν επιτράπηκε και άνοιξε ο δρόμος για τοποθέτηση και χρήση καμπανών σε όλους τους ναούς όπου βρίσκονταν σε κοινότητες καθαρά χριστιανικές⁷⁸.

*

Αδικίες και κατάχρηση εξουσίας των Οθωμανών εις βάρος των Ελλήνων χριστιανών

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν έλειπαν και οι παρενοχλήσεις χριστιανών, εκκλησιών και μονών, η κατάσχεση περιουσίας των καθώς και οι καταγγελίες στα ιεροδικεία. Αυτά επιτρέπονταν μιας και η διοίκηση του νησιού ήταν με το μέρος των Τούρκων και έτσι πολλές φορές τους ευνοούσε είτε να αφαρπάζουν περιουσίες, είτε να παίρνουν χρήματα από δίκες που κατασυκοφαντούσαν τους χριστιανούς αλλά και ακόμα απλά για εκφοβισμό ώστε οι χριστιανοί να ταπεινώνονται και κάποιες φορές να αναγκάζονται να εξισλαμιστούν. Όταν οι μουσουλμάνοι δεν πετύχαιναν τον στόχο τους, επανέρχονταν ξανά και ξανά με δίκες και παράνομες επεμβάσεις στα των Ελλήνων. Το σημαντικό από όλα ήταν ότι η μαρτυρία των χριστιανών δεν λαμβανόταν και πολύ υπόψη, όταν ο αντίδικος ήταν μουσουλμάνος⁷⁹.

Έτσι θα αναφέρουμε εδώ αρκετές από αυτές τις περιπτώσεις που συνέβησαν στην Μητροπολιτική περιφέρεια Πάφου.

Περί το 1860 κάποιος Τούρκος με το όνομα Οσμάν από την Γαλαταριά κλήτευσε επανειλημμένες φορές τον ηγούμενο Χρυσορρογιατίσσης, με αποτέλεσμα να αποτελέσει για τον ηγούμενο φόβητρο⁸⁰. Έξι χρόνια αργότερα βρίσκουμε τον ηγούμενο της πιο πάνω μονής να ζητά να κηρυχθεί πτώχευση της μονής, αφού τα οικονομικά της ήταν σε άθλια κατάσταση.

Άλλη περίπτωση συνέβηκε στο μετόχι Πιάνιο της μονής Κύκκου στον Άγιο Νικόλαο. Κάποιος Τούρκος της περιοχής με επανειλημμένες συκοφαντίες εναντίον του ηγουμένου της μονής Γεράσιμου, τον έσερνε κάθε φορά στο δικαστήριο για το ότι βοσκοί της μονής σκότωσαν τον γιό του. Παρόλο που δεν υπήρχαν μαρτυρίες και αποδειχτικά στοιχεία, το δικαστήριο κάθε φορά επέβαλλε χρηματικό πρόστιμο στον Γεράσιμο⁸¹.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 220.

⁷⁷ Κοκκινόφτας, *Ιερά Μονή Παναγίας Τροοδιτίσσης...*, σ.51.

⁷⁸ Κοκκινόφτας, «Η ανάρτηση καμπάνων...», σ. 217,219.

⁷⁹ Νεάρχου, ο.π., σ.33.

⁸⁰ Φιλίππου Λ., *Η Ιερά Μονή Χρυσορρογιατίσσης...*, σ.120.

⁸¹ ΑΙΜΚ, ΟΕ, Φακ. ΙΘ 22, έγγρ. 367, ημ. 14/1/1753.

Στα Βρέτσια μουσουλμάνοι κάτοικοι κατείχαν παράνομα περιουσία της μονής Κύκκου. Στο ιεροδικείο οι μουσουλμάνοι διεκδικούσαν τις περιουσίες μέχρι που η μονή παρουσίασε αποδεικτικά έγγραφα ότι της ανήκουν και τότε μόνο παραιτήθηκαν⁸². Ο έφορος του βακουφίου του τζαμιού της Αγίας Σοφίας στην Πάφο διεκδικούσε μύλο της ίδιας πιο πάνω μονής στην Κάτω Παναγιά. Όπως φαίνεται τότε υπήρχαν δύο νερόμυλοι και όταν ο νερόμυλος τους που ανήκε στην Αγία Σοφία υπέστη ζημιές, διεκδικούσαν αυτόν της μονής. Το τραγικό είναι ότι χρειάστηκε να μαζέψουν 140 μάρτυρες από 14 διαφορετικά χωριά για να διαπιστώσουν τελικά ότι ο μύλος ανήκε όντως στη μονή⁸³.

Στα έγγραφα της Αρχιεπισκοπής γίνεται αναφορά προς τον αρχιεπίσκοπο ότι κάποιος Οθωμανός από την Τέρρα με το όνομα Αχμέτ κατέστη τύραννος για τους κατοίκους της Ακουρδάλιας και ζητούσαν να μεσολαβήσει να απαλλαγούν από αυτόν⁸⁴.

Πολλές φορές όταν κάποιος χριστιανός πέθαινε χωρίς να αφήσει κληρονόμους, η περιουσία του περνούσε στα χέρια των μουσουλμάνων. Έτσι έχουμε αναρίθμητες τέτοιες περιπτώσεις όπως αυτή του ιερέα από τον Άγιο Νικόλαο με το όνομα Γεράσιμος. Με το θάνατό του η περιουσία του περιήλθε στη κατοχή του σανκιάκ μπέη της Πάφου και Αυδήμου, ο οποίος στη συνέχεια την πώλησε στη μονή Κύκκου⁸⁵. Παρόμοιες περιπτώσεις με την πιο πάνω έχουμε και στα χωριά Φάλεια⁸⁶, Πολέμι⁸⁷, Στρουμπί⁸⁸, το μοναστήρι στη Θρηνιά⁸⁹ κ.α.

Άλλες αυθαιρεσίες των μουσουλμάνων συνέβαλλαν με τρόπο ώστε εκκλησίες ή και μονές να περιέλθουν στα χέρια τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το μετόχι του Σίντη όπου παρουσιαζόταν πρόβλημα στο αν μπορούσε να επιστραφεί ξανά στους Χριστιανούς, για τον λόγο και μόνο ότι κάποιος μουσουλμάνος ο οποίος το είχε αγοράσει προηγουμένως προσευχήθηκε κάποιες φορές στον εκεί ναό⁹⁰.

*

⁸² AIMK, OE, Φακ. Λ 32, αρ. 1057, ημ. 16-24/2/1857· AIMK, OE, Φακ. Λ 38, αρ. 1093, ημ. 16-17/7/1858.

⁸³ AIMK, OE, Φακ. Λ 37, αρ. 1092, ημ. 16/7/1858

⁸⁴ AAK, βιβλ. Στ', αρ. 8, ημ. 20/10/1867.

⁸⁵ AIMK, OE, Φακ. Γ, αρ. 6, ημ. 23/8/1713.

⁸⁶ AIMK, OE, Φακ. Α, αρ. 1, ημ. 13/7/1619.

⁸⁷ AIMK, OE, Φακ. Α, αρ. 6, ημ. 20/1/1668.

⁸⁸ AIMK, OE, Φακ. Α, αρ. 33, ημ. 16/9/1695.

⁸⁹ AIMK, OE, Φακ. Ζ, αρ. 2, ημ. 16-25/11/1631.

⁹⁰ AIMK, OE, Φακ. Δ, αρ. 1, εγρ. 17 ημ. 19/4/1603 και AIMK, OE, Φακ. Δ, αρ. 2, εγρ. 18 ημ. 9-18/8/1603.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

ΟΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΠΟΥ ΕΚΤΟΥΡΚΙΣΤΗΚΑΝ

Γενικά

Η Μητροπολιτική περιφέρεια Πάφου περιλαμβάνει εκτός της επαρχίας Πάφου, 22 κοινότητες της επαρχίας Λεμεσού και πέντε⁹¹ της επαρχίας Λευκωσίας, οι οποίες συνορεύουν με την Πάφο. Από αυτές ένα μεγάλο ποσοστό εξισλαμίστηκαν σταδιακά στο σύνολό τους κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο. Ένα άλλο μικρότερο ποσοστό κοινοτήτων εξισλαμίστηκαν εν μέρει, οι λεγόμενες μεικτές κοινότητες.

Ο τρόπος που εξισλαμίστηκαν ήταν ποικίλος, τότε βίαιος και τότε «εκούσιος». Τις περισσότερες φορές ήταν εκούσιος μεν αλλά κάτω από την πίεση των βαριών φορολογιών σε συνδυασμό με τις συνεχείς ανομβρίες, την επιδρομή ακρίδων στο νησί, αλλά και των λοιμικών νόσων που λύγισαν τους Χριστιανούς κατοίκους, οι οποίοι αναζητούσαν μια καλύτερη ζωή απαλλαγμένη από φόρους και άλλες αβαρίες.

Αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο εξισλαμισμούς σε ολόκληρες κοινότητες που εκτουρκίστηκαν κατά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς το 1570. Το 1821 επίσης μετά τα γεγονότα της 9^{ης} Ιουλίου, παρουσιάζεται μεγάλος αριθμός εξισλαμισμών στην Κύπρο. Συνολικά 62 κοινότητες εξισλαμίστηκαν ή ερημώθηκαν, χωρίς να ξέρουμε πόσες από αυτές ανήκαν στην Μητρόπολη Πάφου⁹². Να αναφέρουμε όμως ενδεικτικά μερικές για τις οποίες βρήκαμε κάποια στοιχεία. Υπήρχε μια κοινότητα κοντά στις Πάνω Αρόδες, η οποία ονομαζόταν Θερμοκρήνη και ο πληθυσμός της ήταν αμιγής Ελληνικός, όπου πιστεύεται ότι καταστράφηκε από τους Τούρκους στις αρχές της Τουρκοκρατίας⁹³ ή πιο πιθανόν την ίδια περίοδο που έγιναν οι σφαγές της Χίου και Ρόδου (1822-1824)⁹⁴. Από τους κατοίκους που επέζησαν οι περισσότεροι εξισλαμίστηκαν και μετοίκησαν στις Κάτω Αρόδες, ενώ μικρός

⁹¹ Από το 2017 μόνο μία κοινότητα από αυτές ανήκει στην Μητρόπολη Πάφου οι άλλες τέσσερις παραχωρήθηκαν στην Μητρόπολη Κύκκου και Τηλλιρίας (βλπ. Και υποσημείωση 1, της παρούσης εργασίας).

⁹² Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ. 3, 160, 202, 286.

⁹³ Κληρίδης, ό.π., σ. 47.

⁹⁴ Χρίστος Αριστείδης, *Οι Αρόδες από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Με αναφορές στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ιστορία της Κύπρου γενικότερα, Λευκωσία 2010, σ.79.

αριθμός παρέμειναν Έλληνες και κατοίκησαν στις Πάνω Αρόδες⁹⁵. Έτσι η πιο πάνω κοινότητα καταστράφηκε ολοκληρωτικά όπως και ακόμα μία κοινότητα στην ίδια περίπου περιοχή με το όνομα Άγιος Γεώργιος⁹⁶. Επίσης συνοικισμός με το όνομα Αγία Ειρήνη παρά την Κρήτου Τέρρα είχε την ίδια τύχη πιθανών τον ίδιο καιρό⁹⁷.

Άλλες πάλι φορές κάτοικοι κοινοτήτων αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους από τον εκφοβισμό, πράγμα που έγινε στο χωριό Τζερέπι ή Κερέπι⁹⁸ της Πάφου. Συγκεκριμένα το Τζερέπι ήταν αμιγώς Ελληνοχριστιανικό χωριό και οι κάτοικοί του το εγκατέλειψαν λόγω του φόβου που επικρατούσε από τα γύρω εξισλαμισθέντα χωριά. Οι Τούρκοι ενοχλούσαν συνεχώς τους κατοίκους, τους έπαιρναν τα ζώα, τα προϊόντα τους και έβαζαν ακόμα σε κίνδυνο και αυτούς τους ίδιους τους κατοίκους. Έτσι οι κάτοικοι του περί το 1835 το εγκατέλειψαν για να κατοικήσουν στα χωριά Γιόλου, Θελέτρα, Περιστερώνα κ.α.⁹⁹

Αξίζει εδώ να παραθέσουμε δύο καταλόγους¹⁰⁰ με τις κοινότητες στην Μητροπολιτική περιφέρεια Πάφου. Στον ένα αναφέρουμε τις κοινότητες που εξισλαμίσθηκαν στο σύνολό τους και στον άλλο τις μεικτές κοινότητες όπου συνυπήρχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι. Οι περισσότερες κοινότητες που αναφέρονται ως αμιγείς Τουρκοκυπριακές, δεν ήταν έτσι αλλά συνυπήρχαν σε αυτές Έλληνες χριστιανοί μέχρι το 1964, όπως τα Μανδριά, η Σουσκιού, τα Βρέτσια, Κάτω Αρόδες¹⁰¹ κ.ά. μέχρι το 1958-64. Με τον απελευθερωτικό αγώνα της ΕΟΚΑ 1955-59 και κυρίως μετά τα γεγονότα του 1963/64 και την δημιουργία θυλάκων, αναγκάστηκαν σε πολλές μεικτές κοινότητες οι Έλληνες να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να πάνε σε γειτονικά χωριά. Το ίδιο έκαναν και οι Τούρκοι, μετακινήθηκαν από τα μεικτά στα καθαρώς Τουρκικά χωριά.

Στους καταλόγους που ακολουθούν με αστερίσκο (*) σημειώνουμε τις κοινότητες που ανήκουν στην επαρχία Λεμεσού, Εκκλησιαστικά όμως υπάγονται στην Μητρόπολη Πάφου.

⁹⁵ Στο ίδιο.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ.111.

⁹⁷ Χρίστος Αριστείδης, *Η Κρήτου Τέρρα. Από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Λευκωσία 2013, σ. 252.

⁹⁸ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 159.

⁹⁹ Λοΐζος Φιλίππου, «Το Τζερέπι. Ένα μεσαιωνικό χωριό που εξαφανίστηκε» *περ. Πάφος*, τμ. Ε' 1940, σ. 271.

¹⁰⁰ Τις κοινότητες γνωρίζω προσωπικά στα επτά χρόνια μου ως ιεροκήρυκας στην Πάφο. Τις βρίσκουμε όμως και σε καταλόγους των: Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ.83· *Ο εκτουρκισμός*, σ. 27,31,32.

¹⁰¹ Οι Κάτω Αρόδες αναφέρεται ότι μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο ήταν μικτή κοινότητα. Αριστείδης, *ό.π.*, σ.423.

Κατάλογος με Αμιγείς Τουρκοκυπριακές κοινότητες

1. Άγιος Γεώργιος	16. Κιδάσι	31. Πιτταρκού
2. Άγιος Θωμάς*	17. Κολώνη	32. Πλατανίσκια*
3. Άγιος Ιωάννης	18. Κούρδακα	33. Πραστειόν Τραχυπέδουλας
4. Αλέκτορα*	19. Λαπηθιού	34. Σαραμάς
5. Αναδιού	20. Λέμπα	35. Σουσκιού
6. Ανδρολίκου	21. Λουκρούνου	36. Σταυροκόννου
7. Αξύλου	22. Μακούντα	37. Τέρρα
8. Αρόδες Κάτω	23. Μαλούντα	38. Τριμιθούσα Χρυσοχούς
9. Αυδήμου*	24. Μαμούνταλη	39. Φάλεια
10. Βρέτσια	25. Μανδριά	40. Φάσλι
11. Γιαλιά	26. Μάρωνας	41. Φασούλα
12. Ευρέτου	27. Μελάδεια	42. Φοίνικας
13. Ζαχαριά	28. Μελάνδρα	43. Χρυσοχού
14. Ιστιντζιόν (Κιός)	29. Μωρό Νερό	
15. Καραμούλληδες	30. Πελαθούσα	

Κατάλογος με Μεικτές κοινότητες

1. Αγία Βαρβάρα	9. Αχέλεια	17. Πάφος - Μούτταλος
2. Άγιος Ισίδωρος	10. Γαλαταριά	18. Πισσούρι*
3. Άγιος Νικόλαος	11. Γεροβάσα*	19. Πόλη Χρυσοχούς
4. Ακουρσός	12. Γεροσκήπου	20. Πραστειόν Αυδήμους*
5. Ανώγυρα*	13. Κούκλια	21. Προδρόμι
6. Αρόδες Πάνω	14. Κρήτου Τέρρα	22. Τίμη
7. Αρχιμανδρίτα Πάνω	15. Μαλλιά*	23. Χούλου
8. Ασπρογιά	16. Παραμάλι*	

Βλέποντας τον πιο πάνω πίνακα τα συγκριτικά ποσοστά είναι συγκλονιστικά. Οι κοινότητες στην Μητροπολιτική περιφέρεια Πάφου που παρέμειναν αμιγώς Ελληνικές είναι περί τις 100 (60%), οι κοινότητες που εξισλαμίστηκαν πλήρως ανέρχονται σε 43 (26%) και οι μεικτές κοινότητες – Έλληνες και Τούρκοι μαζί - σε 23 (14%), ποσοστά πολύ ψηλότερα σε σχέση με την υπόλοιπη Κύπρο.

*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ

ΝΑΟΙ ΟΙ ΟΠΟΙΟΙ ΜΕΤΑΤΡΑΠΗΚΑΝ ΣΕ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΤΕΜΕΝΗ

Οι κοινότητες που εξισλαμίζονταν μετέτρεπαν και τις εκκλησίες τους σε τζαμιά. Την διατήρηση των χριστιανικών ναών ως τόπων προσευχής έκαναν οι εξισλαμισθέντες, ενώ την ανέγερση μιναρέδων και την εξάλειψη εικονοστασίων και τοιχογραφιών επέβαλλαν οι εξισλαμίζοντες¹⁰². Σύνηθες φαινόμενο επίσης ήταν να κτίζονται μουσουλμανικά τεμένη πάνω στα θεμέλια χριστιανικών ναών, αφού είχαν γκρεμίσει εντελώς τον ναό. Με αυτό τον τρόπο έβαζαν ουσιαστικά ταφόπλακα στην λατρευτική προσκύνηση του χώρου από χριστιανούς¹⁰³. Σύμφωνα με μαρτυρίες, μετατροπές ναών σε μουσουλμανικά τεμένη έχουμε από την αρχή της Τουρκοκρατίας, με την κατάκτηση της Πάφου το 1570 αλλά και καθ' όλη την Τουρκοκρατία αναλόγως των κατά καιρών Τούρκων διοικητών¹⁰⁴. Χειρότερη περίοδος πιστεύουμε υπήρξε η μετά τις σφαγές που ακολούθησαν την 9^η Ιουλίου 1821.

Ναοί οι οποίοι μετατράπηκαν σε τεμένη και σώζονται μέχρι σήμερα

1. **Άγιος Φιλάργιος (Αγία Σοφία) στη Πάφο.** Ο ναός αυτός που βρίσκεται στον συνοικισμό του Μουττάλου στην Πάφο πιστεύεται ότι υπήρξε για ένα διάστημα καθεδρικός ναός της Μητρόπολης Πάφου¹⁰⁵. Ήταν αφιερωμένος στον άγιο Φιλάργιο επίσκοπο Πάφου (4ος αιώνας). Είναι από τους πρώτους ναούς που μετατράπηκε από τους Τούρκους σε τζαμί και αυτό έγινε μεταξύ των ετών 1592-1593¹⁰⁶. Με την μετατροπή του σε τζαμί προστέθηκε μιναρές, ενώ λειτουργούσε ο ίδιος ή δίπλα από αυτόν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και Τουρκικό σχολείο¹⁰⁷. Σώζονται ίχνη τοιχογραφιών. Οι μουσουλμάνοι συνηθίζουν να ονομάζουν τους ναούς με τρούλο οι

¹⁰², Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ.83

¹⁰³ Σαφές μαρτυρίες ή απλά παραδόσεις έχουμε για τον ναό στην Πάφο του Αγίου Νικολάου που γκρεμίστηκε και ξανακτίστηκε στο ίδιο σημείο τζαμί, στα χωριά Χούλου, Αυδήμου, Λαπηθιού, Άγιος Ιωάννης και αλλού.

¹⁰⁴ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ. 3, 160, 202, 286.

¹⁰⁵ Αναγραφόμενη πινακίδα έξω από το σήμερα ανακαινισμένο τζαμί Αγία Σοφία Μούτταλος.

¹⁰⁶ Tuncer Bagiskan, *Ottoman Islamic and islamised monuments in Cyprus*, published by Cyprus Turkish education foundation, Nicosia 2009, σ.318-324.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ.318-324.

οποίοι μετατράπηκαν σε τεμένη ως Αγία Σοφία¹⁰⁸. Με αυτή την ονομασία είναι γνωστός και στους περισσότερους σήμερα.

2. Άγιος Νικόλαος (γενί τζαμί – νέο τζαμί) στη Πάφο. Ο αρχαιολόγος Ludwig Ross που επισκέφθηκε την Κύπρο το 1845 αναφέρει ότι το παλαιό Κτήμα – Πάφος διέθετε τρία συνολικά τζαμιά¹⁰⁹. Όπως αναφέραμε αμέσως πιο πάνω το ένα ήταν ο ναός του αγίου Φιλαργίου, το άλλο ήταν στη συνοικία Μουσαλλάς¹¹⁰, όπου και τα κτήρια της σημερινής Μητρόπολης και το τρίτο βρισκόταν μεταξύ αγοράς και επαρχιακών κτηρίων. Το τελευταίο θα ήταν πιθανώς παλαιότερα ναός αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο, ο οποίος μετατράπηκε σε τζαμί και για τον οποίο ο Τσικνόπουλλος στο βιβλίο του Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου¹¹¹ κάνει απλή αναφορά. Αναφέρεται επίσης ότι το τζαμί αυτό γκρεμίστηκε και ξανά κτίστηκε από τους Τούρκους το 1900¹¹², κατά συνέπεια τίποτα από τον αρχαίο ναό δεν σωζόταν μέχρι το 1964. Αυτό δείχνουν και παλαιές φωτογραφίες του που δεν ομοιάζε καθόλου με ναό αλλά με σύγχρονο επιβλητικό τζαμί με μιναρέ. Με τα γεγονότα του 1963- 64 και συγκεκριμένα στις 9 Μαρτίου 1964 το τζαμί αυτό κατεδαφίστηκε από έκρηξη με μπαζούκα.

3. Αγία Ειρήνη στην Τίμη. Θα υπήρξε ενοριακός ναός της κοινότητας που μετατράπηκε σε τέμενος, χωρίς να προστεθεί σε αυτόν μιναρές. Με την συντήρηση που έγινε φάνηκαν αρκετά ίχνη έως και παραστάσεις βυζαντινών τοιχογραφιών του 12^{ου} αιώνα. Ίσως ο ναός αυτός να είχε μετατραπεί πρώτα από τους Φράγκους ως Φράγκικος ναός και έπειτα από τους Τούρκους ως τζαμί¹¹³, δεν μπορούμε όμως να ασπαστούμε αυτή την άποψη με βεβαιότητα.

4. Άγιος Νικολάος στη Χρυσοχού. Θα υπήρξε ο κεντρικός ναός της κοινότητας αυτής αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο. Όταν μετατράπηκε σε τέμενος προστέθηκε μιναρές και επιπρόσθετο κλίτος στα βόρεια. Το μεγαλύτερο μέρος του μιναρέ κατέρρευσε στις μέρες

¹⁰⁸ ΑΙΜΚ, ΟΕ, Φακ. ΚΒ 83, έγγρ. 663, ημ. 28/2/1785.

¹⁰⁹ Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Κύπρος 1800-1878. Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Γερμανική έρευνα και κριτική*, Εκδοτικός οίκος Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε, Αθήνα 2000, σ.174.

¹¹⁰ Αγνής Μιχαηλίδη, *Πάφος το παλιό Κτήμα*, Λευκωσία 1989, 293-294.

¹¹¹ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ.83.

¹¹² Μιχαηλίδη, *Πάφος...*, σ.294-295.

¹¹³ Στο ίδιο, σ.343.

μας και με την συντήρηση που έκανε το Τμήμα Αρχαιοτήτων (1998-2000), ανήγειρε άλλον στη θέση του¹¹⁴.

5. **Άγιος Ανδρόνικος στην Πόλη Χρυσοχούς.** Υπήρξε ο κεντρικός ναός της κοινότητας ή και παρεκκλήσι που ήταν αφιερωμένος στον άγιο Ανδρόνικο. Όταν μετατράπηκε σε τέμενος προστέθηκε σε αυτό μιναρές, ο οποίος κατέρρευσε και δεν σώζεται σήμερα καθώς και επιπρόσθετο κλίτος στα βόρεια. Είναι ολόκληρος ο ναός τοιχογραφημένος με αξιόλογες παραστάσεις αγίων, σκηνές από τη ζωή του Χριστού και της Θεοτόκου, όλες του 16^{ου} αιώνα.
6. **Αγία Αικατερίνη στη Πελαθούσα.** Υπήρξε ο κεντρικός ναός της κοινότητας αφιερωμένος στην αγία Αικατερίνη¹¹⁵. Όταν μετατράπηκε σε τέμενος προστέθηκε σε αυτό μιναρές και επιπρόσθετο κλίτος στα βόρεια. Ο Τσικνόπουλλος την αναφέρει ως εκκλησία της αγίας Ανθούσας¹¹⁶ και πιθανόν να την σχετίζει με μία άποψη ότι η κοινότητα Πελαθούσα πήρε το όνομά της από την αγία Ανθούσα, το οποίο παρετυμολογικώς το μετέτρεψαν σε Πελαθούσα. Η εκκλησία όμως είναι γραμμένη στα αρχεία του Τμήματος Αρχαιοτήτων καθώς και στο βιβλίο του Tuncer Bagiskan¹¹⁷ ως πρώην ναός της αγίας Αικατερίνης.
7. **Παναγία Παντάνασσα στην Χούλου.** Αναφέρεται από τον Τσικνόπουλλο¹¹⁸ και από τους κατοίκους της κοινότητας χωρίς όμως να υπάρχει κάποια ένδειξη από το σημερινό κτίσμα ότι υπήρξε ναός. Όπως φαίνεται, ο ναός κατεδαφίστηκε και ξανακτίστηκε ως τζαμί αλλοιώνοντας έτσι την προηγούμενη μορφή του, όπως ακριβώς έγινε και με τον ναό στη Λαπηθιού για τον οποίο θα κάνουμε λόγο αμέσως πιο κάτω. Στη Χούλου κατοικούσε μεγάλος αριθμός Λατίνων, όπου κατείχαν και δύο ναούς ίσως των ορθοδόξων. Όταν κατέλαβαν οι Τούρκοι το χωριό και εκτόπισαν τους Λατίνους παρέδωσαν τον μικρότερο ναό στους ορθοδόξους που είναι μέχρι σήμερα ο κεντρικός ναός της κοινότητας. Τον δε μεγαλύτερο ναό τον μετέτρεψαν σε τζαμί¹¹⁹.

¹¹⁴ Αναγραφόμενη πινακίδα εντός του ναού - τεμένους.

¹¹⁵ Καρούζης, ό.π., σ. 141-142.

¹¹⁶ Τσικνόπουλλος, Ιστορία..., σ.83.

¹¹⁷ Bagiskan, ό.π., σ.359-361.

¹¹⁸ Τσικνόπουλλος, Ιστορία..., σ.83.

¹¹⁹ Παπαμιχαήλ, ό.π, σ.23-24.

- 8. Αγίου Κηρύκου στην Λαπηθιού.** Το τέμενος αυτό αναφέρεται από τον Τσικνόπουλλο¹²⁰ ότι υπήρξε χριστιανικός ναός. Η κοινότητα αυτή όπως κάναμε λόγο σε προηγούμενο κεφάλαιο, εκτουρκίστηκε μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους Τούρκους, τον ίδιο καιρό πιθανόν να μετέτρεψαν και τον εν λόγω ναό σε τζαμί. Το 1794 έγινε μικρή επανάσταση κατά των Τούρκων και οι χριστιανοί κατέλαβαν τον τόπο εκείνο και μετέτρεψαν ξανά σε χριστιανικό ναό τον μετατραπέντα σε τζαμί ναό. Η κατάληψη δεν διατηρήθηκε για πολύ αφού η επανάσταση καταστάληκε και με αυτοκρατορική διαταγή επιδόθηκε ξανά στους μουσουλμάνους¹²¹. Το σημερινό τέμενος είναι σχετικά πρόσφατο αφού το 1951 ήταν σε κακή κατάσταση και χρειάστηκε να ανοικοδομηθεί από την αρχή, εξυπηρετώντας δύο λειτουργικούς σκοπούς: σε τζαμί – τόπο προσευχής αλλά και σε σχολείο ταυτόχρονα¹²². Παράδοση κατοίκων του γειτονικού χωριού Κανναβιού αναφέρει ότι δεν ήταν αυτός ο πιο πάνω ναός του αγίου Κηρύκου, αλλά υποδεικνύουν σε απόσταση μικρότερη των 100 μέτρων νοτιοδυτικά του σημερινού τζαμιού ερείπια. που λένε πως αυτός ήταν ο ναός ο οποίος σωζόταν σε ερείπια και δυστυχώς κατεδαφίστηκε εντελώς την περίοδο μετά το 1974. Ιερές εικόνες από την εκκλησία όταν κατοικούσαν ακόμα Τουρκοκύπριοι βεβηλώνονταν, αφού χρησιμοποιούνταν ως σανίδι για την τοποθέτηση πάνω σε αυτές τροφής στο κοτέτσι. Ευλαβής Τουρκοκύπρια τις έδωσε στη Μονή Χρυσορρογιατίσσης, συντηρήθηκαν και κοσμούν σήμερα το εικονοσκευοφυλάκιο της μονής.
- 9. Αγίου Νικολάου στη Μελάνδρα:** Ο ναός αυτός δεν μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος, αντίθετα χτίστηκε ακριβώς δίπλα από αυτόν τζαμί. Ο ναός όμως άγνωστο πότε, μετατράπηκε σε χώρο όπου άφηναν τα άλογα κατά την ώρα της προσευχής των οι μουσουλμάνοι στο ακριβώς δίπλα τζαμί. Σήμερα συντηρήθηκε και λειτουργείται ως ναός.
- 10. Μούτταλος εκκλησιάκι Αγίου Γεωργίου.** Στο συνοικισμό Μουττάλου υπάρχει ένα ναΐδριο πιθανόν του 15^{ου}-16^{ου} αιώνα, το οποίο πιστεύεται ότι ήταν προς τιμή του αγίου Γεωργίου. Δεν ξέρουμε οι Τούρκοι που κατοικούσαν στον πιο πάνω συνοικισμό σε τι το είχαν μετατρέψει. Κατά την διάρκεια όμως των διακοινοτικών ταραχών, μετατράπηκε σε

¹²⁰ Τσικνόπουλλος, Ιστορία..., σ.83.

¹²¹ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 306.

¹²² Bagiskan, *Ottoman Islamic...*, σ.354-355.

πυριτιδαποθήκη και μετά το 1974 το χρησιμοποιούσαν δυστυχώς ως στάβλο. Με πρόσφατες ενέργειες το ναύδριο αυτό επιστρέφει στην προτέρα του χρήση, αφού τοποθετήθηκαν μέσα εικόνες και κανδήλι.

Ναοί μετατραπέντες σε τεμένη που είτε δεν σώζονται είτε έχουμε ελλιπείς μαρτυρίες

Μερικά άλλα μουσουλμανικά τεμένη, από προφορικές μαρτυρίες κατοίκων Τουρκοκύπριων αλλά και χριστιανών κατοίκων γειτονικών χωριών, αναφέρονται ότι υπήρξαν προηγουμένως ναοί οι οποίοι μετατράπηκαν ή ξανά κτίστηκαν από την αρχή στον ίδιο χώρο, μουσουλμανικά τεμένη και αυτά είναι στις εξής κοινότητες:

- 1. Αυδήμου:** Το υπάρχον τζαμί λέγεται ότι υπήρξε προηγουμένως ναός της Αγίας Παρασκευής. Δεν υπάρχει όμως κάτι που να το μαρτυρά σήμερα.
- 2. Άγιος Ιωάννης:** Το υπάρχον τζαμί λέγεται ότι υπήρξε ναός. Σε κοντινή απόσταση βρέθηκε λίθος με σταυρό με αναγραφόμενη χρονολογία «1761». Ο λίθος αυτός συνηθίζεται να τοποθετείται πάνω από την είσοδο ναών όταν ανεγείρονται. Αυτό μας πιστοποιεί την ύπαρξη σημαντικής χριστιανικής κοινότητας στον Άγιο Ιωάννη, τουλάχιστον μέχρι την πιο πάνω χρονολογία.
- 3. Άγιος Ισίδωρος:** στο κέντρο του χωριού αυτού που βρίσκεται παρά την Στενή της Πάφου, υπήρχε ναός αφιερωμένος στον άγιο Ισίδωρο. Ο ναός αυτός σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων μετατράπηκε σε τζαμί κατά την Τουρκοκρατία. Σήμερα δεν υπάρχει καθόλου, εκτός από μερικά χαλάσματα.

Ενδείξεις για ναούς οι οποίοι κατεδαφίστηκαν από τους Τούρκους

- 1. Σουσκιού, Ιερός Ναός Αγίας Μαρίνας.** Το 1958 οι Τούρκοι κατεδάφισαν εντελώς τον ναό της Αγίας Μαρίνας, το Ελληνικό σχολείο και τα σπίτια των Ελληνοκυπρίων ενώ η απόφασή τους για σφαγή των, μόλις αποφεύχθηκε. Θα κάνουμε λόγο όμως γι' αυτό και σε πιο κάτω κεφάλαιο.
- 2. Σταυροκόννου, Εκκλησία Τιμίου Σταυρού.** Υπήρχε ναός στο κέντρο του χωριού αυτού, αφιερωμένος στον τίμιο Σταυρό. Δίπλα ακριβώς από τον ναό κτίστηκε το τζαμί. Δεν ξέρουμε αν Τούρκοι γκρέμισαν τον ναό. Πάντως όταν ήταν ερείπια λέγεται ότι οι Τούρκοι μάζεψαν τις πέτρες ως ύλη για το κτίσιμο άλλων ιδιωτικών κτηρίων.
- 3. Ανδρολύκου, Άγιος Ανδρόνικος.** Σήμερα δεν σώζεται κάτι από τον πιο πάνω ναό όπου το όνομα του αγίου που ήταν αφιερωμένος πιθανόν να έδωσε το όνομα και στην

κοινότητα. Κατά την Τουρκοκρατία οι Τούρκοι έκτισαν ακριβώς δίπλα από τον ναό τζαμί, δεν ξέρουμε όμως πότε και πώς γκεμίστηκε ο ναός.

- 4. Φασούλα, Άγιοι Σαράντα.** Στο κέντρο του πιο πάνω χωριού υπήρχε εκκλησία των αγίων Σαράντα. Σήμερα ο χώρος είναι απλά πλατεία. Οι Μουσουλμάνοι ανήγειραν τζαμί 50 μέτρα νοτιότερα. Αργότερα το 2004 ανεγέρθηκε ναός των αγίων Σαράντα, 20 μέτρα ανατολικότερα του τζαμιού.

Κάτι που αξίζει να σημειώσουμε ως κατακλείδα είναι ότι από τους σωζόμενους ναούς και εξωκλήσια στην Πάφο που είτε σώζονται ως χριστιανικά σήμερα, είτε διατηρούνται ως χαλάσματα υπάρχει μεγάλος αριθμός ναών που είναι αφιερωμένοι στον άγιο Γεώργιο (141), στην Παναγία (137) και στους αγίους Αγγέλους (31). Όλοι αυτοί οι ναοί αποτελούν το 1/3 περίπου των ναών ή εξωκκλησιών της Μητροπολιτικής περιφέρειας Πάφου¹²³. Οι μουσουλμάνοι όπως είναι γνωστό σέβονται ή φοβούνται τον άγιο Γεώργιο, την Παναγία και τον Αρχάγγελο Μιχαήλ και ήταν ένας λόγος περισσότερο ώστε οι ναοί αυτοί να διατηρηθούν ως χριστιανικοί, ενώ πολύ πιθανόν οι χριστιανοί να μετονόμαζαν τους ναούς τους με αυτά τα ονόματα για να προφυλαχτούν. Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια το πότε και γιατί, ξέρουμε όμως ότι ενοριακοί ναοί της αγίας Ειρήνης στη Γιόλου και στην Κάτω Αρχιμανδρίτα σήμερα είναι προς τιμή της Παναγίας, ενώ στην Κάτω Πάχνα παρεκκλήσιο του αγίου Θωμά και εξωκλήσι του αποστόλου Λουκά¹²⁴, σήμερα, είναι αφιερωμένα στον άγιο Γεώργιο και τα δύο.

*

¹²³ ΚΙΜΠ, Κώδικας αναφερόμενος στις Εκκλησίες και Ξωκλήσια της Μητροπολιτικής περιφέρειας Πάφου.

¹²⁴ Κληρίδης, ό.π., σ.193.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

ΟΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΕΣ ΠΑΦΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥΣ

Οι μητροπολίτες Πάφου είχαν καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση της χριστιανικής ιδιότητας των κατοίκων της Μητροπολιτικής περιφέρειας Πάφου αλλά παράλληλα και στην διατήρηση της Ελληνικής γλώσσας και παιδείας. Αν κανείς άλλαζε βέβαια την πίστη του, στη πορεία έχανε και την Ελληνική του συνείδηση.

Επί Τουρκοκρατίας στην Κύπρο φαίνεται ότι οι Μητροπολίτες της Πάφου προσέλαβαν τον τίτλο του «Πανιερωτάτου και Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου της αγιωτάτης Μητροπόλεως Πάφου, υπερτίμου και Εξάρχου Αρσινόης και Ρωμαίων»¹²⁵.

Δεν μπορούμε να αναφερθούμε εκτεταμένα για τον κάθε ένα μητροπολίτη Πάφου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, λόγω της μικρής έκτασης της εργασίας μας. Αν θελήσουμε να το κάνουμε πάλι οι πληροφορίες που μας δίνονται είναι ελάχιστες έως μηδαμινές. Θα μπορούσε αυτό να γίνει σε μια ξεχωριστή μελέτη όπου να αποκαθιστά και την σωστή χρονολογική σειρά των μητροπολιτών Πάφου αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και το έργο τους. Όλοι όμως έδωσαν το δικό τους αγώνα, αν εξαιρέσουμε κάποιες ελάχιστες περιπτώσεις, για την επιβίωση των Ελλήνων και χριστιανών της Πάφου και της Κύπρου γενικότερα.

Από τους τρεις καταλόγους που παραθέτουμε στο τέλος επιλέξαμε να ακολουθήσουμε τον κατάλογο του Αθανάσιου Παπαγεωργίου¹²⁶ ο οποίος γίνεται και αποδεκτός από τα επίσημα έντυπα που εκδίδει η Μητρόπολη¹²⁷. Παρόλα αυτά όμως κάνουμε αναφορά και στους άλλους καταλόγους βρίσκοντας σωστότερο και πληρέστερο αυτόν του Αντρέα Μιτσίδη¹²⁸. Μέχρι όμως την αναθεώρησή του ίσως από κάποιον που θα ασχοληθεί επισταμένα με αυτό το θέμα θα ακολουθούμε τον κατάλογο που προαναφέραμε.

Πάφου Κωνσταντίνος Φλαγγίνης (;-1570). Ήταν ο πρώτος Μητροπολίτης που ουσιαστικά δεν έζησε την υποδούλωση της Κύπρου στους Τούρκους, αλλά έγινε θύμα της

¹²⁵ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 261.

¹²⁶ Παπαγεωργίου Α., ό.π., σ.15-16.

¹²⁷ *Εορτοδρόμιον - τυπικά διατάξεις ιερών ακολουθιών 2003*, Ιερά Μητρόπολις Πάφου Πάφος 2003.

¹²⁸ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.307-308.

βαρβαρότητας τους, αφού φονεύθηκε κατά την κατάληψη της Κύπρου από τους Τούρκους την 9^η Σεπτεμβρίου 1570.

Πάφου Χριστόδουλος (1572-;). Ο Πάφου Χριστόδουλος ήταν ο πρώτος που ανέλαβε ως μητροπολίτης Πάφου μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Τούρκους.

Πάφου Αμβρόσιος (-1578-;). Τον Πάφου Αμβρόσιο δεν αναφέρει καθόλου ο Τσικνόπουλλος στον κατάλόγο του¹²⁹.

Πάφου Ιωαννίκιος (τέλη του 16ου αιώνας). Το ίδιο και για τον Ιωαννίκιο, δεν γίνεται καμία αναφορά από τον Τσικνόπουλο¹³⁰.

Πάφου Φιλόθεος (-1600-1601 -;). αναφορές για τον Φιλόθεο βρίσκουμε ελάχιστες, κυρίως σε υπογραφές του¹³¹.

Πάφου Λεόντιος Α΄ (-1604-1617). Ο επίσκοπος Πάφου Λεόντιος δεν φαίνεται να είχε άμεμπτο βίο, αφού μαζί με τον Ταμασέων Ιάκωβο κακοχαρακτηρίζονται με πολύ σοβαρές εις βάρος τους κατηγορίες από τον Κύριλλο Λούκαρη όπως: εχθροί της Εκκλησίας, πράττοντας κάθε είδος παρανομίας, προδότες της θρησκείας κ.α.¹³². Επί εποχής του Πάφου Λεοντίου και με την συναίνεση του ιδίου η μονή του Αγίου Νεοφύτου ανακηρύσσεται σε σταυροπηγιακή μονή το 1611¹³³. Επίσης ο Πάφου Λεόντιος μαζί με τον αρχιεπίσκοπο και άλλους προκρίτους της Κύπρου υπέγραψε δύο επιστολές προς τον Δούκα της Σαβοΐας το 1609 και το 1617 για την απελευθέρωση της Κύπρου από τους Τούρκους¹³⁴.

Πάφου Τιμόθεος (1618-;). Για τον Πάφου Τιμόθεο γίνεται μια αναφορά ότι ήταν πρώτος επίσκοπος Πάφου επί Τουρκοκρατίας στην Κύπρο, σε συνάφεια με αναφορές στον άγιο Ιωάννη αρχιεπίσκοπο Πάφου και πιθανόν ιδρυτή της μονής του Αγίου Σάββα Καρόνος¹³⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο άγιος Ιωάννης εκλέγηκε επίσκοπος Πάφου αλλά τελικά κατάφερε και πήρε βεράτιο ο Τιμόθεος, ο οποίος πάλι με την άποψη του πιο πάνω χειροτονήθηκε επίσκοπος

¹²⁹ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία*, σ. 85-97

¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 85-97

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 85.

¹³² Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 51.

¹³³ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 86.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 86.

¹³⁵ Ιερώνυμος Περισιτιάνης, «Η Μονή Αγίου Σάββα της Καρόνος», *Κυπριακά Χρονικά (ΚΧ)*, τμ. Στ' (1929), σ. 270-271.

Πάφου μετά τον Κωνσταντίνο το 1572¹³⁶. Στους καταλόγους του Τσικνόπουλου¹³⁷ και του Παπαγεωργίου¹³⁸ αναφέρεται ως επίσκοπος το 1618-; ενώ ο Μιτσίδης¹³⁹ δεν τον συμπεριλαμβάνει καθόλου.

Πάφου Μακάριος Α΄(-1641-;). Φαίνεται ότι άρχισε να προβάλλει αξιώσεις για την μονή του Αγίου Νεοφύτου, η οποία προηγουμένως είχε κηρυχθεί σε σταυροπήγιο. Αργότερα ο ίδιος υπογράφει την οριστική αυτοδιοικησία του μοναστηριού¹⁴⁰.

Πάφου Γαβριήλ (1650-1656). Αναφέρεται ότι πριν χειροτονηθεί επίσκοπος Πάφου ήταν εφημέριος στη Χρυσοπολίτισσα Λάρνακας¹⁴¹. Πριν τον Γαβριήλ και μετά τον Μακάριο ο Τσικνόπουλλος¹⁴² αναφέρει κάποιον Γερμανό Α (μετά το 1631) ως επίσκοπο Πάφου, οι άλλοι δύο κατάλογοι που έχουμε δεν τον αναφέρουν.

Πάφου Μακάριος Β΄(1656-1670). Αναφορά σε υπογραφή του σε αποφάσεις συνόδου του 1668¹⁴³.

Πάφου Λεόντιος Β΄ (-1676). Ο Πάφου Λεόντιος φαίνεται να διαδέχθηκε κάποιον Ιωακείμ Α΄ για τον οποίο κάνει λόγο ο Τσικνόπουλλος¹⁴⁴ και αφού χρημάτισε επίσκοπος Πάφου για πολύ λίγο διάστημα, παραιτήθηκε για τον λόγο ότι η οικονομική κατάσταση της Μητρόπολης εκείνο τον καιρό ήταν οικτρή¹⁴⁵. Τον διαδέχθηκε ο Μελέτιος¹⁴⁶, και όχι το αντίθετο όπως υποστηρίζει ο Τσικνόπουλλος¹⁴⁷.

Πάφου Μελέτιος (1676). Φαίνεται ότι και αυτός έμεινε πολύ λίγο στη Μητρόπολη Πάφου και για τους ίδιους πιο πάνω λόγους, έδωσε παραίτηση¹⁴⁸.

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 270-271.

¹³⁷ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 85-97

¹³⁸ Παπαγεωργίου Α., ό.π., σ.15-16.

¹³⁹ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.307-308.

¹⁴⁰ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 86.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 87.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 86.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 87.

¹⁴⁴ Στο ίδιο.

¹⁴⁵ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.67, υποσημείωση 196 και σ. 77.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ.67.

¹⁴⁷ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 87.

¹⁴⁸ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.67, υποσημείωση 197.

Πάφου Νεκτάριος, Πρόεδρος Πάφου (1676-;). Ο Πάφου Νεκτάριος καταγόμενος πιθανώς από τη νήσο Σίφνο, χρημάτισε εκείηγούμενος στη μονή Γενεσίου της Θεοτόκου της Βρύσεως, μετά ήρθε στη Κύπρο όπου έγινε πιθανόνηγούμενος της μονής Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου¹⁴⁹. Έχοντας πολλά χαρίσματα και υπηρεσία στην Εκκλησία, εκλέγηκε μητροπολίτης Πάφου. Επειδή όμως η κατάσταση της Μητρόπολης ήταν τέτοια όπως προαναφέραμε, αρνήθηκε να μεταβεί στη Μητρόπολη έτσι παρέμεινε ως επίσκοπος Τρεμιθούντος και πρόεδρος Πάφου. Παρόλη τη διευθέτηση αυτή όπως και οι προκάτοχοί του, δεν μπόρεσε να αντέξει την κατάσταση που επικρατούσε στην Πάφο και παραιτήθηκε πηγαίνοντας πίσω στη Σίφνο¹⁵⁰.

Πάφου Γερμανός (1682-1692-;). Ο Πάφου Γερμανός μαζί με άλλους ιεράρχες της Κύπρου καθώς και μερίδα των προκρίτων της Κύπρου κληρικών και λαϊκών οι οποίοι βρίσκονταν σε κάποια αποστολή στην Αδριανούπολη, ζήτησαν με επιστολή τους στη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους να δοθεί προς προσκύνηση και λιτάνευση στην Κύπρο η κάρα του αγίου Μιχαήλ Συνάδων, ώστε να εξολοθρευθούν οι ακρίδες. Η αίτησή τους όμως δεν λήφθηκε υπόψη¹⁵¹. Ο Γερμανός πιθανόν¹⁵² να είναι το ίδιο πρόσωπο που έγινε μετά από κάποια χρόνια και αρχιεπίσκοπος Κύπρου (1695 - 1705)¹⁵³.

Πάφου Νικηφόρος (-1698-1704-;). Ο Τσικνόπουλλος¹⁵⁴ κάνει αναφορά σε αντιμήνσιο το οποίο σωζόταν στη Μητρόπολη με την υπογραφή του.

Πάφου Χριστόδουλος (προ του 1707). Για τον Χριστόδουλο ισχύουν τα πιο κάτω που θα αναφέρουμε για τον Αθανάσιο. Δεν ξέρουμε πότε πέθανε αλλά είναι σίγουρο ότι τον Ιανουάριο του 1707 δεν ζούσε¹⁵⁵.

Πάφου Αθανάσιος (7.5 -14.5.1707). Εδώ θα πρέπει να γίνει μια διόρθωση όσον αφορά τη σειρά που υπηρέτησαν οι Νικηφόρος, Χριστόδουλος, Αθανάσιος. Η σωστή σειρά διαδοχής είναι Νικηφόρος, Αθανάσιος, Χριστόδουλος και όχι όπως αναφέρει ο Παπαγεωργίου¹⁵⁶. Ο

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ.67-68, υποσημείωση 198.

¹⁵⁰ Στο ίδιο.

¹⁵¹ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 88.

¹⁵² Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 84.

¹⁵³ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.74.

¹⁵⁴ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 88.

¹⁵⁵ ΑΙΜΚ, ΟΕ, Φακ. ΙΕ 34, εγρ. 223, ημ. 17/1/1717.

¹⁵⁶ Παπαγεωργίου Α., ό.π., σ.15-16.

Μιτσίδης πολύ σωστά κάνει τη διόρθωση αυτή στον κατάλογό του¹⁵⁷. Στηρίζουμε την άποψή μας αυτή σε φερμάνι του σουλτάνου Ahmed III όπου ανακοινώνει τον θάνατο του Πάφου Νικηφόρου και με νέο μπεράτι ανατίθεται το επισκοπικό αξίωμα στον Αθανάσιο¹⁵⁸. Άξιο παρατήρησης είναι ότι ο Τσικνόπουλλος δεν τον αναφέρει καθόλου¹⁵⁹. Επίσης φαίνεται και από αίτηση που υποβάλλει ο Αθανάσιος για εκούσια παραχώρηση της θέσης του μητροπολιτικού θρόνου του στον Χριστόδουλο, ο οποίος πέθανε και τον διαδέχθηκε και αυτόν ο Παρθένιος¹⁶⁰.

Πάφου Παρθένιος (-1713-1719-;). Αναφορά του γίνεται μόνο σε υπογραφή του¹⁶¹.

Πάφου Ιωακείμ (-1730-1731 και 1736-1762). Με το όνομα Ιωακείμ παρουσιάζονται από τον Τσικνόπουλο¹⁶² τρεις μητροπολίτες Πάφου. Ιωακείμ Α΄ (-1672-;), Ιωακείμ Β΄ (-1738-1760-;) και Ιωακείμ Γ΄ (-1738-1760-;). Από τον Αντρέα Μιτσίδη αναφέρονται δύο¹⁶³, ενώ από τον Αθανάσιο Παπαγεωργίου¹⁶⁴ αναφέρεται μόνο ένας (-1730-1731 και 1736-1762). Για τον πρώτο που αναφέρει ο Τσικνόπουλλος¹⁶⁵ δεν μπορούμε να στηρίζουμε με βεβαιότητα την ύπαρξή του. Περί ύπαρξης του πρώτου Ιωακείμ, τον οποίο παρουσιάζει ότι διαδέχθηκε ο Λεόντιος Β΄ κάνει αναφορά σε υποσημείωσή του ο Μιτσίδης¹⁶⁶. Οι άλλοι δύο που αναφέρει ο Τσικνόπουλλος¹⁶⁷ φαίνεται ότι ταυτίζονται ως το ίδιο πρόσωπο. Ο Πάφου Ιωακείμ μαζί με άλλους αρχιερείς και τον τότε αρχιεπίσκοπο Κύπρου Σίλβεστρο (1718-1734), πήγαν στην Πύλη περί το 1730¹⁶⁸ για να αιτηθούν μείωση των φόρων. Η αποστολή τους όμως δεν στέφθηκε με επιτυχία, αντιθέτως εξόρισαν τον αρχιεπίσκοπο και τον μητροπολίτη Κιτίου ενώ οι άλλοι δύο Πάφου Ιωακείμ και Κυρηναίας Νικηφόρος άγνωστο πώς, κατάφεραν να επιστρέψουν στην Κύπρο. Ίσως δε να έφεραν και προσωπική ευθύνη για την εξορία των άλλων δύο¹⁶⁹. Κατέλαβαν

¹⁵⁷ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.307-308.

¹⁵⁸ ΑΙΜΚ, ΟΕ, Φακ. ΙΔ 25, εγρ. 175, ημ. 14/4/1705.

¹⁵⁹ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 85-97

¹⁶⁰ ΑΙΜΚ, ΟΕ, Φακ. ΚΗ 4, εγρ. 1002, ημ. 1712-1718.

¹⁶¹ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 89.

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 87,89,90.

¹⁶³ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.307-308.

¹⁶⁴ Παπαγεωργίου Α., ό.π., σ. 15-16.

¹⁶⁵ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 87.

¹⁶⁶ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.67, υποσημείωση 196.

¹⁶⁷ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 89-90.

¹⁶⁸ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.98.

¹⁶⁹ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 91.

μάλιστα αντικανονικά ο μεν Πάφου τον θρόνο της Κιτίου και ο Κυρηνείας τον αρχιεπισκοπικό θρόνο και προέβησαν σε πολλά έκτροπα, γι' αυτό και καθαιρέθηκαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο¹⁷⁰. Φαίνεται όμως ότι οι δύο μητροπολίτες αργότερα μετανόησαν και επανήλθαν και κατέλαβαν μάλιστα και τους θρόνους τους. Επομένως ο Πάφου Ιωακείμ Γ' που αναφέρει ο Τσικνόπουλλος¹⁷¹ πρέπει να είναι το ίδιο πρόσωπο που αργότερα υπογράφει την γνησιότητα της τίμιας κάρας του αποστόλου Φιλίππου, ανακαινίζει εκ βάθρων την μονή του Αγίου Σάββα Καρόνος¹⁷², ανεγείρει τον ναό της μονής του τιμίου Σταυρού Μίνθης¹⁷³ κα.

Πάφου Διονύσιος (1731-1735). Ο Πάφου Διονύσιος αναφέρεται ότι ήρθε σε προστριβή με τον αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο για άγνωστο λόγο. Συνελήφθηκε από τους Τούρκους και φυλακίστηκε στην Αμμόχωστο και στη συνέχεια έφυγε στην Αίγυπτο¹⁷⁴. Πρέπει να είναι το ίδιο πρόσωπο που φιλοξένησε τρεις ημέρες στην Μητρόπολη τον Ρώσο περιηγητή Βασίλειο Μπάρσκυ¹⁷⁵. Ο Πάφου Διονύσιος ήταν ο επίσκοπος ο οποίος διαδέχθηκε τον Πάφου Ιωακείμ αλλά και αυτόν τον διαδέχθηκε πάλι ο Ιωακείμ, όταν επανήλθε για δεύτερη περίοδο αρχιερατείας¹⁷⁶.

Πάφου Χρύσανθος (1762-1767). Για τον Πάφου Χρύσανθο δεν γνωρίζουμε αρκετά για την δράση του ως μητροπολίτη Πάφου, εξάλλου μόνο πέντε χρόνια διετέλεσε. Είναι όμως γνωστή η δράση του ως μετέπειτα αρχιεπισκόπου Κύπρου (1767-1810). Με μετάβασή του στην Πύλη μαζί με τον διάδοχό του στην Μητρόπολη Πάφου, άγιο Πανάρετο το 1783 πετυχαίνουν μετά από πολύ δοκιμασία που υπέστησαν τόσο αυτοί όσο και η Κυπριακή Εκκλησία, την παύση του μεγάλου δυνάστη της Κύπρου Χατζή Μπακκή¹⁷⁷. Ως αρχιεπίσκοπος το έργο του ήταν τεράστιο, φρόντισε για την έκδοση ωφέλιμων συγγραμμάτων και ανακαίνισε 75 εκκλησίες και 16 μονές σε όλη την Κύπρο¹⁷⁸. Μόνο από το 1767 έως το 1795 όπου διασώζεται κατάλογος¹⁷⁹, ανακαινίστηκαν σχεδόν το 1/6 των ναών της Κύπρου.

¹⁷⁰ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.100-101.

¹⁷¹ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 90.

¹⁷² Περιστιάνης, «Η Μονή...», σ. 265 – 272.

¹⁷³ Παπαγεωργίου Α., ό.π, σ.11.

¹⁷⁴ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 97-98.

¹⁷⁵ ΚΣ, τμ. ΚΑ, (1957), σ. 75.

¹⁷⁶ Λοΐζος Φιλίππου, «Η Μονή του Αγίου Σάββα της Καρόνος», *Κυπριακά Χρονικά (ΚΧ)*, τμ. Στ' (1929), σ. 150.

¹⁷⁷ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 117-125.

¹⁷⁸ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 92.

Πάφου Πανάρετος (1767-1790). Ξεχωρίζει ανάμεσα σε πολλούς άλλους, εκτός της μεγάλης δράσης του, και για την αγιότητά του. Αναγνωρίστηκε επίσημα από την Εκκλησία ως άγιος, μόλις τέσσερα χρόνια μετά την κοίμησή του¹⁸⁰ και τιμάται κάθε χρόνο την 1ην Μαΐου. Στην Πάφο υπάρχει εκκλησία αφιερωμένη στο όνομά του στη Κολώνη όπου είναι ο ενοριακός ναός και στην Μονή Χρυσorroγιατίσσης, όπου υπάρχει παρεκκλήσιο αφιερωμένο σε αυτόν. Για τη ζωή και έργο του αγίου Παναρέτου επισκόπου Πάφου, θα μπορούσε να γίνει ιδιαίτερη μελέτη. Αρκούμεστε όμως να πούμε ότι ανακαίνισε μεγάλο αριθμό μονών και ναών στην Πάφο, ενώ η συμβολή του στην Κυπριακή Εκκλησία ήταν πολυσχιδής¹⁸¹.

Πάφου Σωφρόνιος (1790-1805). Αναφέρεται ότι υπήρξε προηγουμένως πρωτοσύγκελος της μονής Τιμίου Σταυρού Ομόδους¹⁸².

Πάφου Χρυσάνθος (1805-1821). Ο Πάφου Χρυσάνθος στα τέλη του 1809 φυλακίστηκε από τον ηγεμόνα της Κύπρου μαζί με τους άλλους αρχιερείς της Κύπρου, μέχρι που εξοφλήθηκε ένα υπέρογκο ποσό, 300 χιλιάδες γρόσια. Το ποσό αυτό για να εξοφληθεί διατάχθηκε η πώληση περιουσιών ακόμα και ιερών σκευών από εκκλησίες και μονές της Πάφου¹⁸³. Αργότερα έπεσε και αυτός θύμα των Τούρκων, αφού καρατομήθηκε κατά την 9^η Ιουλίου μαζί με άλλους στο σύνολο 486 εθνομάρτυρες, αρχιερείς, ιερείς, μοναχούς, ηγουμένους και προύχοντες της Κύπρου.

Πάφου Πανάρετος (1821-1827). Καταγόμενος από το Όμοδος, διετέλεσε διάκονος του εθνομάρτυρα της 9^{ης} Ιουλίου μητροπολίτη Πάφου Χρυσάνθου τον οποίο διαδέχθηκε στον μητροπολιτικό θρόνο της Πάφου. Αργότερα εξελέγη αρχιεπίσκοπος Κύπρου (1827–1840) με μεγάλη δράση στα της Εκκλησίας αλλά και προσφορά στη πατρίδα.

Πάφου Χαρίτων (1827-1854). Ο μητροπολίτης Πάφου Χαρίτων διετέλεσε προηγουμένως ηγούμενος της μονής Χρυσorroγιατίσσης, ενώ ως μητροπολίτης τον περισσότερο καιρό διέμενε στην πιο πάνω μονή¹⁸⁴. Όταν ανέλαβε τον θρόνο της Μητρόπολης βρήκε την Μητρόπολη καταχρεωμένη με 400 χιλιάδες γρόσια. Πρόσφερε όπως και οι άλλοι

¹⁷⁹ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 128-130.

¹⁸⁰ Λοΐζος Φιλίππου, «ο Άγιος Πανάρετος επίσκοπος Πάφου 1767-1790» περ. Πάφος, τμ. Α΄ 1936, σ.314.

¹⁸¹ Για τη ζωή και το έργο του αγίου Παναρέτου επισκόπου Πάφου μπορούμε να δούμε στο έργο του Λοΐζου Φιλίππου: Φιλίππου Λ., «Ο Άγιος Πανάρετος...», σ.311-315. Καθώς και στις αναφορές που κάνει ο Μιτσίδης στο βιβλίο του: Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.130-143.

¹⁸² Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 92.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 350.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 94.

μητροπολίτες της Κύπρου και ο αρχιεπίσκοπος 3,000 γρόσια για την συντήρηση του λεπροκομείου της Λευκωσίας¹⁸⁵. Κατά το 1853 μία επιστολή του, η οποία δεν σώζεται προκάλεσε όμως μεγάλη αναστάτωση στην Κύπρο μεταξύ Χριστιανών και Οθωμανών. Ο θόρυβος μάλιστα έφτασε μέχρι την Πύλη και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο συνέστησε στον αρχιεπίσκοπο Κύπρου να τον επιπλήξει δύο συνεχείς φορές όπως γίνει πιο προσεκτικός. Ο Χαρίτων εξέφρασε τη λύπη του και ζήτησε συγχώρεση¹⁸⁶. Ένα χρόνο αργότερα, 11/9/1854 υποβλήθηκε από το ίδιο το ποίμνιό του στη σύνοδο, έγγραφο που προσήπτε προς αυτόν δώδεκα εις βάρος του κατηγορίες¹⁸⁷. Η σύνοδος έλυσε το ζήτημα, ένα χρόνο όμως αργότερα ο Πάφου Χαρίτων φαίνεται ότι είχε πεθάνει.

Πάφου Λαυρέντιος (1855-1869). Ο Λαυρέντιος υπηρετούσε προηγούμενως την Μητρόπολη Πάφου ως αρχιμανδρίτης και προϊστάμενος της Μονής Σταυρού της Μίνθης και έχοντας πολλά χαρίσματα, εξελέγη κοινή ψήφω επίσκοπος Πάφου¹⁸⁸. Για τον διορισμό του υπήρχε ο όρος όπως συνηθιζόταν τότε να πληρώσει πρώτα το «μυρί πεσκέσι» φιλοδώρημα, δηλαδή πέντε χιλιάδες αχτσε σε μετρητά¹⁸⁹. Στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Μητρόπολης Πάφου σώζεται το βεράτιο του διορισμού του που περιέχει τα δικαιώματά του, τα οποία αριθμούνται σε 35 διατάξεις. Ιδιαίτερη αναφορά για το βεράτιο του Λευρεντίου κάνει ο Λοΐζος Φιλίππου στο βιβλίο του «Η Εκκλησία της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας»¹⁹⁰. Ως μητροπολίτης διαχειρίστηκε σωστά τα χρέη της Μητρόπολης, τα οποία ανέρχονταν στα 300 χιλιάδες γρόσια ώστε να τα εξοφλήσει¹⁹¹. Έκτισε μητροπολιτικό μέγαρο, τον ναό του τιμίου Σταυρού Ομόδους και βοήθησε στη διοίκηση της μονής του Σταυρού Μίνθης¹⁹².

Πάφου Νεόφυτος (1869-1888). Ήταν ο τελευταίος Μητροπολίτης επί Τουρκοκρατίας στο νησί. Είδε να απαλλάσσεται η Κύπρος από την Τουρκοκρατία και να τη διαδέχεται όμως μια

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 94.

¹⁸⁶ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 155.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 156-158.

¹⁸⁸ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 95.

¹⁸⁹ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 323. Ο όρος να δίνεται φιλοδώρημα «πεσκέσι» από τον εκάστοτε εκλεγέντα μητροπολίτη ή αρχιεπίσκοπο στο σουλτάνο ως ανταπόδοση της παραχώρησης του αξιώματος της αρχιεροσύνης επιβλήθηκε από το 1464: Μιχαήλ, *Η Ιερά Μονή Κύκκου...*, σ. 6-7.

¹⁹⁰ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 323-327.

¹⁹¹ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 95.

¹⁹² Στο ίδιο.

νέα υποδούλωση, αυτή της Αγγλοκρατίας. Καταγόταν από το Όμοδος και υπήρξε προηγούμενως έξαρχος της Μητρόπολης Πάφου. Η προσφορά του στην παιδεία τόσο στη Πάφο όσο και γενικότερα στην Κύπρο ήταν ανεπανάληπτη. Ξοδεύει πολύ μεγάλο μέρος του ετήσιου μισθού του στην ίδρυση και λειτουργία σχολείων στην Πάφο, ενώ ιστορική είναι η εισφορά του από τα δικά του προσωπικά χρήματα 100.000 γροσίων για ενίσχυση των Ελληνικών εκπαιδευτηρίων της Λευκωσίας.

*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΦΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ

Η Τουρκοκρατία στο νησί είχε διάφορους σταθμούς, αναλόγως των διοικητών που κατά καιρούς κυβερνούσαν το νησί. Σταδιακά εμφανής ήταν η αύξηση του μουσουλμανικού στοιχείου στην Κύπρο, που ουδέποτε σημείωσε μείωση¹⁹³. Από την άλλη ο αριθμός των Ελλήνων της Κύπρου μειωνόταν συνεχώς λόγω του μεγάλου αριθμού των εξισλαμισμών, του παιδομαζώματος¹⁹⁴ και της φυγής σε άλλες χώρες για καλύτερη ζωή.

Σε όλα αυτά όσοι επέμεναν να παραμείνουν Έλληνες και Χριστιανοί (γιατί όσοι έχασαν την πίστη τους έχασαν και την εθνική αυτοσυνειδησία τους), το μόνο στήριγμα που μπορούσαν να έχουν ήταν η Εκκλησία. Οι εκάστοτε μητροπολίτες, ηγούμενοι και ιερείς πολλές φορές έδωσαν και την ζωή τους φυλάγοντας Θερμοπύλες. Ο αγώνας των εκάστοτε εκκλησιαστικών ταγών ήταν η απελευθέρωση από την Τουρκική δουλεία, η διατήρηση της Ελληνικής γλώσσας και συνειδησης καθώς και η παραμονή στην Ορθόδοξη πίστη. Αυτό το βλέπουμε ιδιαίτερα προς το τέλος της Τουρκοκρατίας και πιο έντονα όταν η διοίκηση μεταβιβάζεται στους Άγγλους, οι Έλληνες της Κύπρου ζητούσαν την ένωση με την μητέρα Ελλάδα.

Τα πρώτα σχολεία στην Πάφο και η συμβολή της Μητρόπολης

Παρ' όλες τις οικονομικές δυσκολίες που όπως προαναφέραμε είχε η Μητρόπολη Πάφου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, φρόντισε και για την παιδεία ιδιαίτερα μέσα από τις εκκλησίες και μονές της που έγιναν χώροι λειτουργίας σχολείων. Στα σχολεία αυτά φοιτούσαν παιδιά των γύρω κοινοτήτων και διδάσκονταν σε αυτά κυρίως τα εκκλησιαστικά γράμματα και τη μουσική. Οι δάσκαλοι ήταν κατά το πλείστον κληρικοί και μοναχοί. Πολλές δε φορές παρόλη την οικονομική στενότητα της, η Μητρόπολη Πάφου συνεισέφερε και χρηματικά ποσά για την ίδρυση σχολείων σε όλη τη Κύπρο. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις εισφορές 3.000 γροσίων το 1840, 2.250 γροσίων το 1841 κ.α.¹⁹⁵. Γενναία εισφορά ήταν και αυτή του Πάφου Νεοφύτου

¹⁹³ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 81-83.

¹⁹⁴ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.76.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ.236-237.

(1869-1888) ο οποίος όπως αναφερθήκαμε και αλλού συνεισέφερε 100.000 γρόσια για τα εκπαιδευτήρια της Λευκωσίας¹⁹⁶, ενώ κατά την αρχιερατεία του ξοδεύει πολύ μεγάλο μέρος του ετήσιου μισθού του στην ίδρυση και λειτουργία σχολείων στην Πάφο.

Ουσιαστικά λειτουργία σχολείων στην Πάφο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν μαρτυρείται μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα εκτός από το Όμοδος¹⁹⁷. Η Πάφος ήταν οπωσδήποτε σε χειρότερη μοίρα όσον αφορά αυτό τον τομέα, αλλά παρόμοια κατάσταση επικρατούσε σε όλο το νησί. Όπου λειτουργούσαν σχολεία, στις πλείστες των περιπτώσεων τα μαθήματα γίνονταν εντός της εκκλησίας ή της μονής ή ακόμα και σε ιδιωτικά σπίτια¹⁹⁸. Μερικές δε φορές παραδίδονταν μαθήματα από ιδιώτες στα σπίτια τους, όπως στην πόλη της Πάφου δίδασκε σε κοπέλες η Κλειώ Παπίδου¹⁹⁹. Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν κυρίως αυτά τα οποία γνώριζαν καλύτερα οι δάσκαλοι – ιερείς αν και αυτών οι γνώσεις τους ήταν περιορισμένες. Δίδασκαν κυρίως Βυζαντινή Μουσική, Θρησκευτικά και μέσα από τα εκκλησιαστικά βιβλία, την Οκτώηχο, το Ψαλτήρι, τον Απόστολο κλπ. Τα περισσότερα σχολεία άρχισαν πρώτα ως ιδιωτικά με ιδιωτικά μαθήματα που παρείχαν οι ιερείς στις κοινότητες τους και στη συνέχεια κτίζονται σχολεία με έξοδα της εκκλησίας, αλλά και των κατοίκων της κάθε κοινότητας. Υπήρχαν ακόμα περιπτώσεις ιερέων όπου γνώριζαν μεν ανάγνωση και Εκκλησιαστική μουσική, αγνοούσαν όμως τη γραφή και έτσι δίδασκαν μόνο αυτά που ήξεραν²⁰⁰.

Μόνο περί τα τέλη της Τουρκοκρατίας και αρχές της Αγγλοκρατίας παρατηρούνται μικρά βήματα ανάπτυξης. Κατά τις εκθέσεις των πρώτων Άγγλων διοικητών της Κύπρου και συγκεκριμένα του Arthur Young²⁰¹, καταγράφονται στην Πάφο οκτώ οργανωμένα χριστιανικά σχολεία και 11 μουσουλμανικά, αλλά σημειώνει ότι μόνο δύο από αυτά τυγχάνουν καλής επίβλεψης με καλούς δασκάλους, αυτό στο κέντρο της Πάφου και αυτό στον Κάθηκα. Στα χριστιανικά σχολεία φοιτούσαν συνολικά 230 παιδιά, ενώ τα σχολεία συντηρούνταν από εισφορές των μαθητών, των εκκλησιών και μονών, καθώς και της Μητρόπολης Πάφου που

¹⁹⁶ Λοΐζος Φιλίππου, *Τα Ελληνικά γράμματα εν Κύπρω*. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571-1878), Εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2000, σ. 205.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 109 και 269.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 272.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 324.

²⁰⁰ Ιερώνυμος Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών γραμμάτων. Από της Τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της Αγγλικής κατοχής 1571 - 1878*, Εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2000, σ.293.

²⁰¹ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 186.

εκτός από τις χορηγίες σε όλα τα άλλα σχολεία, συντηρούσε εξ ολοκλήρου το σχολείο στον Κάθηκα²⁰².

Στην πόλη της Πάφου αποφασίστηκε από την γενική συνέλευση στη Λευκωσία η ίδρυση σχολείου κατά το 1839, το σχολείο όμως αυτό δυστυχώς δεν λειτούργησε παρά μόνον από το 1855²⁰³.

Από το 1854 και εξής η Μητρόπολη Πάφου συντηρούσε εξολοκλήρου μέχρι και της Αγγλοκρατίας αλληλοδιδασκτικό σχολείο, παρθεναγωγείο καθώς και σχολείο στον Κάθηκα²⁰⁴.

Οι Ιερές Μονές ως χώροι λειτουργίας σχολείων

Αναφέρονται χαρακτηριστικά η Μονή Χρυσορρογιατίσσης, όπου σώζεται μέχρι τις μέρες μας αίθουσα και πάνω από την είσοδο σε αυτήν, επιγραφή που αναφέρεται για την λειτουργία της ως σχολείο²⁰⁵. Το σχολείο της Χρυσορρογιατίσσης φαίνεται να λειτούργησε επί ημερών του Πάφου Χαρίτωνος (1827-1854)²⁰⁶. Παρά της δύσκολες οικονομικές δυνατότητες της πιο πάνω μονής, την βλέπουμε ακόμα να συνεισφέρει χρηματικά και για λειτουργία σχολείων στη Λευκωσία και συγκεκριμένα προσφέρει 2,000 γρόσια²⁰⁷.

Στην Μονή Τροοδιτίσσης επίσης λειτουργούσε σχολείο²⁰⁸, όπως επίσης και σε κοντινή απόσταση στη Μονή των Αγίων Αναργύρων στο Φοινί, πριν το 1840 αλλά και αργότερα και σε αυτό το χωριό Φοινί²⁰⁹, λειτουργούσε σχολείο.

Στην Μονή του Αγίου Νεοφύτου επίσης αναφέρεται η ύπαρξη σχολείου²¹⁰.

Στην Μονή Τιμίου Σταυρού Ομόδους φαίνεται να λειτουργούσε σχολείο από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν σε πολλές πόλεις ακόμα δεν λειτουργούσαν καθόλου σχολεία²¹¹. Σε αυτό

²⁰² Στο ίδιο, σ. 186.

²⁰³ Στο ίδιο, σ. 320-321.

²⁰⁴ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 249.

²⁰⁵ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 116.

²⁰⁶ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 116· Περιστιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.320-322.

²⁰⁷ Φωτίου, *Ιερά Μονή...*, σ. 27.

²⁰⁸ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 116.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 273.

²¹⁰ Περιστιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.320..

²¹¹ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 268-269.

το σχολείο δίδασκαν οι πατέρες της μονής, μεταξύ άλλων και ο οικονόμος Δοσίθεος ο οποίος καρατομήθηκε το 1821²¹².

Ελληνικά σχολεία σε κοινότητες

Ελληνικά σχολεία λειτούργησαν κατά καιρούς σε πολλές κοινότητες, τα οποία τις περισσότερες φορές ήταν κάτω από την επίβλεψη της Εκκλησίας και οι πλείστοι δάσκαλοι ήταν ιερείς, μοναχοί και ηγούμενοι μονών. Όπου δεν μπορούσαν να υπάρξουν σχολεία, οι ίδιοι οι ναοί μετατρέπονταν σε χώρους όπου ο ιερέας με τα λίγα γράμματα που γνώριζε, δίδασκε μέσα από το ψαλτήρι και τα λειτουργικά βιβλία της Εκκλησίας.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι ιδιαίτερα στην Πάφο οι ιερείς κατά παράδοση ονομάζονται και επικαλούνται δάσκαλοι²¹³, παραπέμποντας σε παλαιότερη εποχή όπου ο ιερέας του χωριού ή της ενορίας ήταν και ο δάσκαλος.

Αρχικά, μαθήματα παραδίδονταν από τους ιερείς της κοινότητας στην εκκλησία ή στο σπίτι του ιερέα και σε ελάχιστες περιπτώσεις μαθήματα παραδίδονταν και από λαϊκούς που έμαθαν γράμματα. Στη συνέχεια κτίζονταν κοινοτικά σχολεία, για να οργανωθούν περισσότερο περί τα τέλη της Τουρκοκρατίας αρχές της Αγγλοκρατίας.

Αναφέρουμε λοιπόν πιο κάτω τις κοινότητες που λειτουργούσε σχολείο ή έστω ιδιωτικά μαθήματα και το έτος που υπάρχουν μαρτυρίες ότι άρχισε να λειτουργεί.

Στο Άρσος λειτουργούσε σχολείο στο οποίο δίδασκαν επί σειράν ετών οι ιερείς του χωριού²¹⁴, στη Θελέτρα μαρτυρίες περί το 1768²¹⁵, στον Άγιο Αμβρόσιο²¹⁶ όπου αργότερα επί Αγγλοκρατίας το 1909 ο ηγούμενος Τροοδιτίσσης Επιφάνιος θα χτίσει σχολείο²¹⁷, στη Βάσα Κουλιανίου από το 1827 όπου αναδείχθηκε μεταξύ άλλων και ο γνωστός καθηγητής Βυζαντινής Μουσικής Στυλιανός Χουρμούζιος²¹⁸, στην Ποταμιού κατά το 1860²¹⁹, στο Πισσούρι από το

²¹² Στο ίδιο, σ. 269.

²¹³ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ.330.

²¹⁴ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 258.

²¹⁵ Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.309-310.

²¹⁶ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 259.

²¹⁷ Κοκκινόφτας, *Ιερά Μονή Παναγίας Τροοδιτίσσης...*, σ.69-70.

²¹⁸ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 261-162.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 271.

1850²²⁰, στην Αμαργέτη από το 1865²²¹, στην Αρμίνου περί το 1850²²² και δύο χρόνια μετά την Αγγλική κατοχή, το 1880 ιδρύθηκε δημόσιο σχολείο, στη Γιόλου από την δεκαετία του 1850²²³, στην Έμπα από το 1832²²⁴, στον Κάθηκα²²⁵ όπου κάναμε λόγο και πιο πάνω, στα Κελοκέδαρα από το 1866²²⁶, στην Κισσόνεργα από το 1850²²⁷, στη Κοίλη όπου αργότερα επί Αγγλοκρατίας δημιουργήθηκε και δημόσιο σχολείο το 1884²²⁸, στην Κρήτου Τέρα από το 1855²²⁹, στη Λετύμπου μετά τη δεκαετία του 1860²³⁰, στη Μηλιού από το 1845²³¹, στη Πέγεια από το 1840²³², στη Πενταλιά όπου λέγεται χαρακτηριστικά ότι ο ιερέας δίδασκε γραφή πάνω σε λίθινες πλάκες χρησιμοποιώντας σιδερένιο εργαλείο ή πέτρα²³³, στο Πολέμι από το 1833²³⁴, στο Στρουμπί πριν το 1850²³⁵, στην Τρεμιθούσα από το 1810 μέχρι το 1878 όπου δίδασκαν κατά σειράν οι ιερείς του χωριού²³⁶, στον Άγιο Δημητριάδον περί το 1846²³⁷, στην Άρμου από το 1845, στη Γεροσκήπου από το 1830²³⁸, στην Ίννια από το 1559²³⁹, στην Κισσόνεργα από το 1853-1854²⁴⁰, στη Κοίλη²⁴¹, στα Κονιά από το 1868²⁴² στα Κούκλια από το 1872, στα Μέσανα από το

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 272-273.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 324.

²²² Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 324-325· Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.293-294.

²²³ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 325-326· Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.295-304.

²²⁴ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 326· Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.306-309.

²²⁵ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 326· Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.313-314.

²²⁶ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 327.

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 327-328.

²²⁸ Στο ίδιο, σ. 328.

²²⁹ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 328· Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.318-319.

²³⁰ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 329.

²³¹ Στο ίδιο, σ. 329-330.

²³² Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 330· Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.322-324.

²³³ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 330-331.

²³⁴ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 331-332· Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.325-326.

²³⁵ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 332· Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.327-328.

²³⁶ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 332.

²³⁷ Περισιτιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.293.

²³⁸ Στο ίδιο, σ.310-312.

²³⁹ Στο ίδιο, σ.312-313.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ.315

²⁴¹ Στο ίδιο, σ.315-316.

1875²⁴³, στη Μεσόγη²⁴⁴, στο Πραιτώρι από το 1872²⁴⁵ στην Τάλα από το 1823²⁴⁶. Γενικότερα πριν την Αγγλική κατοχή λειτούργησαν είτε κοινοτικά σχολεία είτε ιδιωτικά μαθήματα στα σπίτια ιερέων και άλλων και στα χωριά: Δορά²⁴⁷, Τσάδα²⁴⁸, Χλώρακα²⁴⁹ Γουδί²⁵⁰, Δρούσια²⁵¹, Καλλέπεια²⁵², Λετύμπου²⁵³ Πόλη Χρυσοχούς²⁵⁴, Μαραθούντα, Φιλούσα Κελοκεδάρων²⁵⁵, Γαλαταριά²⁵⁶.

Οι πιο πάνω ημερομηνίες για έναρξη λειτουργίας σχολείων ή και πρώτα ως ιδιωτικά μαθήματα από ιερείς δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι πριν δεν υπήρχε τίποτα, απλά δεν καταγράφονται λόγω των σκοτεινών αιώνων της Τουρκοκρατίας. Άλλωστε αν δεν μάθαιναν καθόλου γράμματα, πώς μπορούσαν οι ιερείς ή οι ιεροψάλτες να ανταποκρίνονται έστω και λίγο στα καθήκοντα τους; Κατά γενική ομολογία όμως τα γράμματα αναπτύχθηκαν κυρίως από τα μέσα του 19^ο αιώνα για να οργανωθούν καλύτερα επί Αγγλοκρατίας στο νησί.

*

²⁴² Στο ίδιο, σ.317-318.

²⁴³ Στο ίδιο, σ.319.

²⁴⁴ Στο ίδιο, σ.319-320.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ.326-327.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ.328-330.

²⁴⁷ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 261-164.

²⁴⁸ Περιστιάνης, *Ιστορία των Ελληνικών...*, σ.331.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ.331-332.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ.304-305.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ.305-306.

²⁵² Στο ίδιο, σ.314.

²⁵³ Στο ίδιο, σ.319.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ.324-325.

²⁵⁵ Φιλίππου, *Τα Ελληνικά...*, σ. 332.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 325.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΦΟΥ ΣΤΙΣ ΚΑΤΑΠΙΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΕΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΣΤΑ ΑΛΛΑ ΔΕΙΝΑ

Οι Έλληνες της Κύπρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας είχαν υποχρέωση να πληρώνουν στους Τούρκους την «δεκάτη», το δέκα τοις εκατό δηλαδή από τα εισοδήματά τους. Πέραν της «δεκάτης» είχαν και άλλους επιπλέον φόρους όπως τον στρατιωτικό και τον κεφαλικό, τον οποίο πλήρωναν όλοι ανεξαιρέτως λαϊκοί, κληρικοί και μοναχοί²⁵⁷, ενώ πολλοί ήταν οι έκτακτοι φόροι και οι αγγαρείες. Αν υποθέσουμε ότι στην περισυλλογή των φόρων κάποιες φορές νοικιάζονταν οι φόροι σε κάποιους για να τους περισυλλέξουν, τότε μιλάμε για πολύ μεγαλύτερα ποσά. Άξιο παρατήρησης είναι και η διαμαρτυρία για τις καταπίεσεις της ηγεσίας των Τούρκων όχι από Έλληνα, αλλά από ένα Τούρκο της κοινότητας Αλέκτορα: «Εν αφίνουσιν νε Τούρκους νε Ρωμηούς, κάθε χωρικός, ακόμη και ο πιο φτωχός πληρώνει τουλάχιστον 300 πιάστρα»²⁵⁸. Αν αυτή η αγανάκτηση προερχόταν από Τούρκο φανταζόμαστε την αγανάκτηση των Ελλήνων της Κύπρου.

Μέσα σε αυτό το κλίμα κατά καιρούς και πολλές φορές οι Τούρκοι διοικητές πέραν από τους φόρους, κατατυραννούσαν τον πληθυσμό. Να σημειώσουμε επίσης ότι είχαν να αντιμετωπίσουν εκτός αυτών και τις διάφορες λοιμικές νόσους, όπως αυτή της πανώλης του 1692 και του 1760 που αποδεκάτισε τον πληθυσμό της Κύπρου και ολόκληρα χωριά εξαφανίστηκαν²⁵⁹. Μεταξύ άλλων από τα χωριά που θέρισε ολοκληρωτικά η πανώλη ήταν ο συνοικισμός παρά την Πάχνα με το όνομα Σκλοινίκια και ναό αφιερωμένο στον απόστολο Λουκά²⁶⁰, ο συνοικισμός επίσης κοντά στις Κέδαρες με ναό αφιερωμένο στον άγιο Αντώνιο κ.α. Μετά από μεγάλο θανατικό ακολουθούσε μεγάλη πείνα²⁶¹, εκτός των άλλων και λόγω του ότι όσοι απέμειναν υποχρεώνονταν να πάρουν το βάρος και να πληρώσουν τους φόρους υποτιθέμενου αριθμού ανθρώπων που δεν ήσαν στη ζωή. Άλλη μάστιγα στο νησί ήταν οι

²⁵⁷ Μιχαήλ, *Ο Κώδικας 54 της Ιεράς Μονής...*, σ.40.

²⁵⁸ Ενεπεκίδης, *ό.π.*, σ.179.

²⁵⁹ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 187,192.

²⁶⁰ Κληρίδης, *ό.π.*, σ.193.

²⁶¹ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 192.

ανομβρίες όπως αυτή του 1824-1825²⁶² και οι ακρίδες που κατέστρεφαν τις περιουσίες των, οπότε φανταζόμαστε σε τι δυστυχία βρίσκονταν.

Σε όλα τα πιο πάνω η Εκκλησία παρόλη τη στενή οικονομική της δύναμη, ήρθε αρωγός χρηματικά και πολλές φορές δεν δίσταζε να πωλήσει ακόμα και αυτά τα ιερά σκεύη των ναών για να ανταποκριθεί στο έργο της, χωρίς να επιβαρύνει το ποίμνιό της²⁶³. Ιδιαίτερη αναφορά πώλησης περιουσιών της Εκκλησίας για τον πιο πάνω σκοπό γίνεται για την Μητρόπολη Πάφου σε κώδικα της ίδιας Μητρόπολης²⁶⁴. Πώληση περιουσίας και ιερών σκευών γίνεται συγκεκριμένα και από την μονή των Αγίων Αναργύρων Μηλιούς για αποφυλάκιση του μητροπολίτη Πάφου Χρυσάνθου το 1809²⁶⁵. Και η ελάχιστη προσφορά της Μητρόπολης Πάφου ήταν μεγάλη, έχοντας μάλιστα υπόψη τις αναφορές ότι σχεδόν πάντοτε βρισκόταν σε άθλια οικονομικά αδιέξοδα ώστε ακόμα και πολλοί Μητροπολίτες αρνούσαν να αναλάβουν τον θρόνο της Πάφου, ξέροντας την κατάσταση που επικρατούσε²⁶⁶. Περισσότερο από την οικονομική προσφορά όμως ήταν η παρέμβαση και μετάβαση των επισκόπων τόσο του Πάφου όσο και άλλων ιεραρχών στην Πύλη, για να κερδίσουν τα δικαιώματα των Κυπρίων. Σχεδόν όλες τις φορές που μετέβαιναν οι Μητροπολίτες στην Πύλη για να απαιτήσουν την μείωση των φόρων ή την απαλλαγή από κάποιον δυνάστη διοικητή, το πετύχαιναν. Αξιοσημείωτες ήταν οι ενέργειες για απαλλαγή από τους Τούρκους δυνάστες Τζήλ Οσμάν²⁶⁷ και Σουλεϊμάν²⁶⁸. Επίσης αργότερα η μετάβαση και του αγίου Παναρέτου, επισκόπου Πάφου (1767-1790)²⁶⁹ όπου μαζί με άλλους αρχιερείς πετυχαίνουν την εξόριση του Χατζι Μπακκή, από τους χειρότερους όσο ποτέ, Τούρκου δυνάστη διοικητή της Κύπρου.

Πέραν της μετάβασης στην Πύλη, οι μητροπολίτες με συμμετοχή και αυτή του Πάφου²⁷⁰, μετέβαιναν κάθε φορά στο Άγιο Όρος για να φέρουν την κára του αγίου Μιχαήλ Συνάδων,

²⁶² Στο ίδιο, σ. 144.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 196.

²⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 196.

²⁶⁵ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ.223.

²⁶⁶ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.67.

²⁶⁷ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 188-190.

²⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 192-193.

²⁶⁹ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.131-143.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ.73-75.

όπως αυτή του 1692²⁷¹, ώστε με την βοήθειά και τις πρεσβείες του αγίου αυτού, ο οποίος θεωρείται θαυματουργός για το σκοπό αυτό, να απαλλάξει το νησί από τις ακρίδες. Λιτανίες θαυματουργών εικόνων γινόντουσαν και από πολλές μονές για τον ίδιο σκοπό, όπως και αυτή της Τροοδιτίσης²⁷².

Επίσης αναφέρεται ότι οι μητροπόλεις και οι μονές αποτελούσαν πολλές φορές καταφύγιο για τους φτωχούς όπου εκεί έβρισκαν τουλάχιστον λίγη τροφή προς επιβίωση, ιδιαίτερα σε καιρούς πείνας στο νησί²⁷³.

*

²⁷¹ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 84. Ουσιαστικά μόνο αυτή τη φορά είναι καταγραμμένη ότι μετέβησαν στο Άγιο Όρος για αυτό τον σκοπό ενώ αναφέρονται και μερικές άλλες φορές που έγιναν ανεπιτυχή διαβήματα.

²⁷² Κοκκινόφτας, *Ιερά Μονή Παναγίας Τροοδιτίσης...*, σ.38-39.

²⁷³ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 255.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ – ΛΙΝΟΒΑΜΒΑΚΟΙ

Εξισλαμισμοί

Μετά την πρώτη κρίσιμη πενταετία της κατάκτησης της Κύπρου από τους Τούρκους, η μεταφορά εποίκων μειώθηκε αφού άρχισαν να αποδίδουν άλλες μορφές ενίσχυσης του Μουσουλμανικού στοιχείου, που ήταν οι εξισλαμισμοί²⁷⁴.

Εξισλαμισμοί παρατηρούνται καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής Κυριαρχίας στην Κύπρο. Παρουσιάζονται όμως αυξητικές τάσεις σε καιρούς εξεγέρσεων όπως αυτή του 1821²⁷⁵. Σχετίζονται επίσης με την αποφυγή των φόρων και της στράτευσης, κυρίως των χρόνων 1853-1856 με τον Κριμαϊκό πόλεμο²⁷⁶. Κατά τα χρόνια 1825-1832 δεκαέξι χωριά στο σύνολό τους στην Κύπρο που ήταν φορολογήσιμα άρα χριστιανικά, δεν αναφέρονται στον κατάλογο των φορολογήσιμων, άρα οι κάτοικοι δήλωναν πως ήταν μουσουλμάνοι - Τούρκοι²⁷⁷. Από τα χωριά αυτά στην Πάφο αναφέρονται η Μαλούντα και το Πραστειό του διαμερίσματος Κελοκεδάρων, καθώς και το Σκούλλι το οποίο όμως δεν αναφέρεται πουθενά ότι εξισλαμίστηκε²⁷⁸.

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο και συγκεκριμένα στην Πάφο γίνονται εξισλαμισμοί οι οποίοι ήταν άλλοτε βίαιοι και άλλοτε εκούσιοι. Βίαιοι εξισλαμισμοί με την έννοια της λέξης θα ήσαν μεμονωμένοι, αφού υπήρχαν προστατευτικές διατάξεις με φερμάνια. Ήταν σαφής η απαγόρευση «ουδείς δικαιούται να εξαναγκάσει Χριστιανόν τινά να ασπασθεί την Μουσουλμανική θρησκεία»²⁷⁹. Βέβαια οι αυθαιρεσίες και μη συμμόρφωση των Οθωμανών

²⁷⁴ Μακρίδης, ό.π., σ. 97.

²⁷⁵ Παπαδόπουλος Φαίδωνας, «Κυπριακές κρυπτοχριστιανικές σελίδες» *Στα Βήματα του αποστόλου Βαρνάβα. Χριστήριος τόμος προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Νέας Ιουστινιανής και πάσης Κύπρου κ.κ. Χρυσοστόμου Β' για τα τριάντα χρόνια αρχιερατικής του διακονίας*, Λευκωσία 2008, , σ. 558-559.

²⁷⁶ Παπαδόπουλος, «Κυπριακές κρυπτοχριστιανικές...», 559.

²⁷⁷ Μακρίδης, ό.π., σ.103.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ.103-104.

²⁷⁹ Φιλίππου Λ., *Η Εκκλησία της Κύπρου...*, σ. 27.

προς τις πιο πάνω διατάξεις δεν έλειπαν. Μαρτυρίες για εξισλαμισμούς στην Κύπρο έγιναν και στα χρόνια 1821, 1822, 1826, 1845 και 1858²⁸⁰.

Όμως οι εκούσιοι εξισλαμισμοί δεν μπορούν να χαρακτηριστούν εύκολα έτσι, αφού κάποιος άλλαζε την πίστη του όχι λόγω ιδεολογίας ή ότι ο Μωαμεθανισμός ήταν κάτι ανώτερο από τον Χριστιανισμό, αλλά λόγω ανάγκης και πίεσης²⁸¹. Η πίεση που ασκούσαν στους χριστιανούς ήταν οι βαριές φορολογίες, ο κεφαλικός φόρος, οι έκτακτοι φόροι, οι αγγαρίες, η κακή διαχείριση τους από τους μουσουλμάνους και πολλά άλλα, τα οποία αν κανείς γινόταν μουσουλμάνος, απαλλασσόταν και είχε ακόμα και επί πλέον προνόμια. Έτσι στην Κύπρο είχαμε μεγάλο αριθμό λινοβαμβάκων, κρυπτοχριστιανών δηλαδή. Άλλαζαν την πίστη τους για να γλυτώσουν από τις κακουχίες αλλά παράλληλα ήταν στα κρυφά χριστιανοί.

Στους εξισλαμισμούς τις περισσότερες φορές αυτούς που εξισλαμίζονταν, εκτός από το όνομα, τους άλλαζαν και το επίθετο. Με τον τρόπο αυτό έκοβαν τις ρίζες τους και κάθε αναφορά τους στην προηγούμενη χριστιανική τους πίστη και εθνικότητα²⁸².

Ο λαός μέσα από την παράδοση και την ποίηση διέσωσε περιπτώσεις βίαιων εξισλαμισμών ή περιπτώσεις κοριτσιών που βίαια αρπάζονταν για να μεταφερθούν σε χαρέμια. Μια περίπτωση ήταν αυτή της Χριστινούς στη Θερμοκρήνη κατά την περίοδο 1822-1824²⁸³. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση και ποιήματα που γράφτηκαν για να εξιστορίσουν το γεγονός, η Χριστινού ήταν κόρη του ιερέα της Θερμοκρήνης την οποία οι Τούρκοι για την ομορφιά της ήθελαν να την πάρουν ως δώρο στο Σουλτάνο για το χαρέμι του. Η μητέρα της προτίμησε να την δει νεκρή παρά να ατιμασθεί και έτσι αφού την αποχαιρέτησε, της έδωσε και ήπια δηλητήριο²⁸⁴. Το περιστατικό αυτό θυμίζει μια άλλη παρόμοια και πιο γνωστή περίπτωση, της Μαρίας Συγκλητικής με την κατάκτηση της Κύπρου από τους Τούρκους²⁸⁵.

²⁸⁰ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.286.

²⁸¹ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.159.

²⁸² Θεοχαρίδης Ιωάννης, *Οθωμανικά Έγγραφα 1572-1839. Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου (ΑΙΜΚ)*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, τμ. Α, Λευκωσία 1993, σ. XXXI και XXXII.

²⁸³ Αριστείδης, ό.π, σ.111-113.

²⁸⁴ Αριστείδης, ό.π., σ.111-113.

²⁸⁵ ΜΚΕ, τ. 17, 2012, σ. 239.

Λινοβάμβακοι - κρυπτοχριστιανοί

Οι «Λινοβάμβακοι» είναι γνωστοί σε όλους ως οι Κύπριοι κρυπτοχριστιανοί²⁸⁶. Η λέξη λινοβάμβακος παράγεται από τις λέξεις λινός και βαμβάκι και χρησιμοποιείται για να δηλώσει τους Χριστιανούς που γίνονταν φαινομενικά μουσουλμάνοι. Είχαν δύο ταυτότητες, μια σκληρή και βασανισμένη, τη λινή που αντιπροσωπεύει την Χριστιανική ιδιότητα και την άλλη, τη βαμβακερή που αντιπροσώπευε τη μουσουλμανική²⁸⁷.

Άλλες ονομασίες των λινοβαμβάκων στην Κύπρο είναι και «Πάτσαλοι» δηλαδή μαυρόασπροι, «Μισοκκέτηδες», «Αποστολικοί», «Λαρδοκόφτες», «Τήλλυροι», «Λουρουτζιάτες», «Μοναγρίτες» και άλλες²⁸⁸. Όλες αυτές οι ονομασίες δήλωναν το διπλό, ασταθή ή ανυπότακτο προς τα μουσουλμανικά έθιμα χαρακτήρα των λινοβαμβάκων.

Η αλλαγή της πίστης τους ήταν μόνο φαινομενική, αφού όπως αναφέρεται πολλοί από αυτούς τηρούσαν τις νηστείες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, κατανάλωναν χοιρινό κρέας και έπιναν κρασί, πράγμα απαράδεκτο για τους μουσουλμάνους²⁸⁹. Έπαιρναν ελιά στην εκκλησία για να ευλογηθεί και να προσφέρουν με αυτή θυμίαμα, ενώ πολλοί Παφίτες Τούρκοι μετέβαιναν στη Λεμεσό, προφανώς εκεί που δεν τους γνώριζαν για να παρακολουθήσουν την λειτουργία της Αναστάσεως στις εκκλησίες της Λεμεσού²⁹⁰. Μερικές δε εξαιρέσεις κοινωνούσαν και των αχράντων μυστηρίων²⁹¹, ή ακόμα και βάφτιζαν τα παιδιά τους στην εκκλησία κρυφά²⁹². Εξωτερικά και φανερά δηλαδή, συμπεριφέρονταν ως μουσουλμάνοι, ενώ κρυφά ήταν Χριστιανοί. Οι λόγοι που γινόταν αυτό ήταν προφανείς. Απαλλαγή της φορολογίας του χαρατσιού²⁹³ ή του βίαιου εξισλαμισμού ή ακόμα και της εκτέλεσης. Γινόντουσαν έτσι μουσουλμάνοι κατά ομάδες ή κοινότητες ολόκληρες, όμως μέσα τους ήταν Χριστιανοί.

Χωριά στην Πάφο με χριστιανικά ονόματα όπως, Άγιος Γεώργιος, Άγιος Νικόλαος, Άγιος Ιωάννης, Άγιος Θωμάς, Άγιος Ισίδωρος, Αγία Βαρβάρα, Άγιος Μερκούριος, δεν άλλαξαν

²⁸⁶ Μακρίδης, ό.π., σ.100.

²⁸⁷ Φαίδωνα Θ. Παπαδοπούλου, *Τούρκοι, Μουσουλμάνοι ή Κρυπτοχριστιανοί (Λινοβάμβακοι). Γνωριμία με το σύνολο στοίχειο*. Λευκωσία 2002, σ. 78.σ. 114-115.

²⁸⁸ Μακρίδης, ό.π., σ.100.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ.105.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ.108.

²⁹¹ Στο ίδιο, σ.110.

²⁹² Στο ίδιο, σ.110.

²⁹³ Στο ίδιο, σ.100.

ούτε το χριστιανικό όνομα του χωριού τους. Μετέτρεπαν όμως τις εκκλησίες σε τζαμιά, ίσως να εξαναγκάζονταν να το κάνουν, αν και υπάρχουν και περιπτώσεις όπου κάποιες εκκλησίες παρέμειναν ως εκκλησίες, κυρίως σε μεικτές κοινότητες. Έτσι πολλά τζαμιά που έχουμε σήμερα υπήρξαν παλαιότερα, βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής εκκλησίες.

Οι αριθμοί των λινόβαμβάκων παρουσιάζονται αυξημένοι σε περίοδο που η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε την ανάγκη μεγάλου αριθμού μαχητών, όπως στην περίπτωση του Κριμαϊκού πολέμου το 1853-56²⁹⁴. Ποτέ όμως δεν έχουμε ακριβή αριθμό των λινόβαμβάκων, λόγω του ότι καταγράφονταν πάντοτε επίσημα και συγκαταλέγονταν με τους άλλους μουσουλμάνους του νησιού. Ήσαν δε Χριστιανοί στα κρυφά, θυμόντουσαν πάντοτε το Χριστιανικό τους όνομα, διατηρούσαν στα σπίτια τους εικόνες και έκαναν κατά μόνας την προσευχή τους στον Χριστό. Στα φανερά όμως, πήγαιναν στο τζαμί και έλεγαν ότι ήταν μουσουλμάνοι, γ' αυτό και καταγράφονταν μεταξύ των μουσουλμάνων.

Οι λινόβάμβακοι υπολογίζονται κατά την μετάβαση της διοίκησης από τους Τούρκους στους Άγγλους (1879) σε μερικές χιλιάδες, άλλοι δε ανεβάζουν τον αριθμό στις 20.000 από τους 45,000 στο σύνολό μουσουλμάνους της Κύπρου²⁹⁵. Στην Πάφο μεγάλος αριθμός λινόβαμβάκων φαίνεται να κατοικούσε στα χωριά Αγία Βαρβάρα, Ακουρσός, Ασπρογιά, Γεροσκήπου, Δρυνιά, Κρήτου Μαρόττου, Μανδριά, Μηλιά, Πάνω Παναγιά και Ψάθι²⁹⁶.

Συνύπαρξη χριστιανών με μουσουλμάνους που φανερώνει την καταγωγή τους

Πολλές φορές Χριστιανοί και μουσουλμάνοι – λινόβάμβακοι συνυπήρχαν σε πολλές κοινότητες. Ιερείς πολλές φορές δίδασκαν κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας σε σχολεία ως ιεροδιδάσκαλοι και σε αυτά φοιτούσαν μαθητές Χριστιανοί και μουσουλμάνοι. Χαρακτηριστικά στον Παχύαμμο όπου λειτουργούσε στα χρόνια της Αγγλοκρατίας αλληλοδιδασκτικό σχολείο, ο ιερέας - δάσκαλος του σχολείου μάθαινε σε όλα τα παιδιά χριστιανούς και μουσουλμάνους ανεξαιρέτως και τα της χριστιανικής πίστης. Έτσι ακόμα και τα παιδιά των μουσουλμάνων ήξεραν να απαγγέλουν από στήθους το σύμβολο της πίστεως και την Κυριακή προσευχή²⁹⁷. Όταν δε οι ιερείς περνούσαν από χωριά που κατοικούνταν από καθαρά μουσουλμάνους, οι

²⁹⁴ Μακρίδης, ό.π., σ.102.

²⁹⁵ Παπαδόπουλος, *Κυπριακές κρυπτοχριστιανικές...*, 564.

²⁹⁶ Κωστής Κοκκινόφτας, «Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κύπρο κατά την Αγγλοκρατία 1878-1960», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τμ. 37, Λευκωσία 2015, σ. 187-255.

²⁹⁷ *KIMΠ*, αρχείο Ιερών.

κάτοικοι έτρεχαν να πάρουν την ευχή του ιερέα, καθώς και να του δώσουν ως δώρο κάτι από αυτά που παρήγαγαν, φρούτα ή άλλα τρόφιμα.

Στην κοινότητα Άγιος Νικόλαος του διαμερίσματος Κελοκεδάρων υπάρχει ναός Φραγκοενετικής περιόδου, αφιερωμένος στον αρχάγγελο Μιχαήλ. Παρόλο που το χωριό εξισλαμίστηκε σε μεγάλο μέρος, μαρτυρίες κατοίκων αναφέρουν ότι το κανδήλι του αρχαγγέλου Μιχαήλ ήταν συνεχώς αναμμένο, είτε από χριστιανούς είτε ακόμα και από Μουσουλμάνους.

Στην κοινότητα Κρήτου Τέρρα κανείς από τα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας γνώριζε Τουρκικά. Δεν λειτούργησε ποτέ τέμενος, ενώ λειτούργησε ελάχιστες φορές Οθωμανικό σχολείο. Οι μωαμεθανοί κάτοικοι συμμετείχαν σε πολλές χριστιανικές εκδηλώσεις, υπέγραψαν το δημοψήφισμα του 1950 για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, έκαναν πρόσφορα και πήγαιναν με τον ιερέα στην εκκλησία²⁹⁸. Ο μωαμεθανός κοινοτάρχης της ίδιας κοινότητας με προτροπή του μητροπολίτη Πάφου Λαυρεντίου, φανερώθηκε ως χριστιανός και τον ακολούθησαν τα μέλη της οικογένειάς του καθώς και άλλοι ομοχώριοι του²⁹⁹.

Παραδόσεις που αναφέρουν ότι Τούρκοι σέβονταν εκκλησίες, άναβαν το καντήλι του αγίου σε χαλάσματα ναού, συμμετείχαν σε λειτουργίες, πανηγύρεις, υπάρχουν σχεδόν σε κάθε χωριό. Στο χωριό Φάλεια π.χ. υπήρχε παλαιός ναός του αγίου Μάμα όπου γινόταν μεγάλη πανήγυρη στη μνήμη του αγίου. Πήγαινε ο ιερέας και οι χριστιανοί κάτοικοι του χωριού Άγιος Φώτιος κάθε χρόνο και λειτουργούσε και εκτός από τους χριστιανούς, μετέβαιναν για τη λειτουργία και οι Τουρκοκύπριοι κάτοικοι της Φάλειας. Μπροστά ήταν οι χριστιανοί και πίσω οι μουσουλμάνοι, οι οποίοι απλά παρακολουθούσαν και προσεύχονταν με το δικό τους τρόπο. Στη συνέχεια υπήρχε εμποροπανήγυρη, με συμμετέχοντες και από τα δύο χωριά. Τέτοια παραδείγματα διηγούνται σε πάρα πολλές κοινότητες.

Ένα μέρος των λινόβαμβάκων επανήλθε στον Χριστιανισμό κατά τα χρόνια της Αγγλοκρατίας στο νησί (1878-1959). Όσοι δεν κατάφεραν να επανέλθουν, αφομοιώθηκαν με τους Τούρκους, κυρίως μετά την Τουρκική εισβολή του 1974. Παρόλα αυτά και σήμερα υπάρχουν Τουρκοκύπριοι οι οποίοι πηγαίνουν στις εκκλησίες, ιδιαίτερα του Αποστόλου Ανδρέα και σέβονται τους ιερείς και τους αγίους της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

*

²⁹⁸ Παπαδόπουλος, Κυπριακές κρυπτοχριστιανικές..., 571.

²⁹⁹ Στο ίδιο, 572.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1878 ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΕΙΣΒΟΛΗ ΤΟΥ 1974

Με την μεταβίβαση της κυριαρχίας από τους Οθωμανούς στους Άγγλους, φάνηκαν αρχικά ελπίδες για κάτι καλύτερο λόγω του ότι η Βρετανία ήταν μια χριστιανική χώρα και ότι θα μπορούσε να παραχωρήσει τελικά την Κύπρο στην Ελλάδα, όπως έκανε και με τα Επτάνησα το 1864. Δεν άργησαν όμως οι προσδοκίες να διαψευστούν αφού και αυτοί μιμήθηκαν τους προηγούμενους κατακτητές και ομοίασαν ακόμα και με τους Φραγκοενετούς. Πολλές φορές μητροπολίτες Πάφου άλλοι κινδύνευαν να εξοριστούν, άλλοι με περιορισμό στις διακινήσεις, συρμούς στα δικαστήρια, προσπάθεια φίμωσης κλπ.

Φαίνεται ότι Έλληνες και Τούρκοι κάτω από τον ίδιο κατακτητή άρχισαν να συμβιώνουν. Πολλοί μάλιστα από τους μουσουλμάνους – λινοβάμβακους επέτρεψαν στην χριστιανική πίστη, ακόμα και κατά οικογένειες ή και κατά κοινότητες. Μεγάλη επιστροφή λινοβαμβάκων στην χριστιανική πίστη παρατηρείται κατά τα χρόνια μετά τα διατάγματα Χάττι Σερίφ (1839) και Χάττι Χουμαγιούν (1856)³⁰⁰ και πολύ περισσότερο στα χρόνια επί Αγγλοκρατίας 1878-1914³⁰¹, ενώ περιορίστηκε ακόμα περισσότερο ο αριθμός αυτών που επέστρεφαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922³⁰². Πολλοί δε άλλοι παρέμειναν στην μουσουλμανική θρησκεία, αφού η Βρετανική διοίκηση δεν το ευνοούσε. Υπήρξαν και περιπτώσεις που οι λινοβάμβακοι για να επιστρέψουν στον Χριστιανισμό είχαν υπερβολικές και πολλές φορές παράλογες απαιτήσεις ως αντάλλαγμα και αυτό δυσχέρανε την επαναφορά τους κυρίως κατά κοινότητες.

Τα πράγματα άλλαξαν με τον απελευθερωτικό αγώνα της ΕΟΚΑ 1955-1959. Οι Έλληνες βγήκαν στον ένοπλο αγώνα για απελευθέρωση της Κύπρου από τον Άγγλο κατακτητή και ζητούσαν την ένωση με την Ελλάδα. Όπως ήταν επόμενο, οι Άγγλοι με την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε» ενθάρρυναν τους Τούρκους να στραφούν εναντίον των Ελλήνων με συνέπεια να ζητούν αυτονομία και κατ' επέκταση ένωση με την Τουρκία.

³⁰⁰ Κοκκινόφτας, «Εξισλαμισμοί και...», σ. 187-255.

³⁰¹ Παπαδόπουλος, Κυπριακές κρυπτοχριστιανικές..., 570.

³⁰² Στο ίδιο, 563.

Έτσι από το 1958 οι Τούρκοι άρχισαν να δημιουργούν θύλακες. Από τους πρώτους ήταν και αυτός της Σουσκιούς που μέχρι το 1958 εκτός από Τούρκους που ήταν η μεγαλύτερη πλειοψηφία (340), κατοικούσαν και 60 Έλληνες³⁰³. Υπήρχε απόφαση για την σφαγή όλων των Ελληνοκυπρίων σε ένα βράδυ. Όταν το έμαθαν αυτό οι Ελληνοκύπριοι, εγκατέλειψαν αμέσως το χωριό. Πίσω τους οι Τούρκοι κατεδάφισαν την εκκλησία της αγίας Μαρίνας, το σχολείο και αφάνισαν γενικά ότι είχαν οι Ελληνοκύπριοι με απώτερο στόχο να μην ξανά επιστρέψουν πίσω³⁰⁴.

Μετά την ανεξαρτησία της Κύπρου το 1960 τα πράγματα συνεχίστηκαν περίπου το ίδιο. Θύλακες δημιουργήθηκαν σε πάρα πολλά χωριά, όπως στην Αναδιού όπου είχαν μεταφερθεί οι Τουρκοκύπριοι κάτοικοι των γύρω μεικτών κοινοτήτων όπως η Λαπηθιού³⁰⁵, η Ασπρογιά κλπ. Επίσης το Τουρκοκυπριακό χωριό Αξίλου μεταξύ των ετών 1960 -1973 αύξησε σημαντικά τον πληθυσμό του³⁰⁶. Για πολιτικούς κυρίως λόγους, η εξτρεμιστική Τουρκική ηγεσία μετέφερε τους Τουρκοκύπριους που ήταν μειοψηφία από τα χωριά Χούλου, Κούρδακα και Πιταργού³⁰⁷. Άλλο χωριό που έγινε θύλακας το 1963 ήταν τα Μανδριά. Εκδιώχθηκαν οι Ελληνοκύπριοι, κατεδαφίστηκαν οι εκκλησίες τους και μεταφέρθηκαν σε αυτό Τουρκοκύπριοι από τα γύρω χωριά³⁰⁸. Η Λουκρούνου επίσης το ίδιο διάστημα εγκαταλείφθηκε από τους Τουρκοκύπριους κατοίκους της για να ενισχύσει Τουρκοκυπριακούς θύλακες³⁰⁹, η Σταυροκόννου κλπ.

Η όξυνση και ο διχασμός ανάμεσα σε Έλληνες της Κύπρου και Τούρκους της Κύπρου διευρυνόταν όλο και περισσότερο, ενώ τα σχέδια των μεγάλων δυνάμεων για διχοτόμηση του νησιού και επί του εδάφους επετεύχθησαν το 1974.

Δυστυχώς ο εκτοπισμός, η προσφυγοποίηση και η μετακίνηση πληθυσμών που ακολούθησε, κρίθηκε με βάση το θρήσκευμα και όχι την γλώσσα. Η απόφαση αυτή πάρθηκε γνωρίζοντας πολύ καλά ότι οι Τούρκοι της Κύπρου που μιλούσαν την Τουρκική γλώσσα ήταν ελάχιστοι, οι περισσότεροι μιλούσαν μόνο την Ελληνική. Από την άλλη μπορεί πολλοί να

³⁰³ Κληρίδης, ό.π., σ.229.

³⁰⁴ Πληροφορίες για τα πιο πάνω λάβαμε από πρώην κατοίκους της Σουσκιούς οι οποίοι έζησαν τα γεγονότα καθώς και από σχετική πλάκα εντός της εκκλησίας την οποία οι Ελληνοκύπριοι ξανά έκτισαν το 1997.

³⁰⁵ Καρούζης, ό.π, σ. 271.

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 236.

³⁰⁷ Στο ίδιο.

³⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 106.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 127-128.

δήλωναν μουσουλμάνοι αλλά αρκετοί από αυτούς ήταν λιβανόβλαχοι, που είτε δεν πρόλαβαν είτε δεν ευνοήθηκαν να επιστρέψουν στον Χριστιανισμό. Αφού απομονώθηκαν και φανατίστηκαν από μουσουλμάνους της Ανατολίας, αφομοιώθηκαν αναγκαστικά με τους υπόλοιπους. Παρόλα αυτά όμως είναι και μερικοί από τους παλαιότερους που ακόμα σέβονται την Χριστιανική πίστη και στον Απόστολο Αντρέα στην Καρπασία πηγαίνουν για προσκύνημα.

Πολλές από τις Τουρκοκυπριακές κοινότητες σήμερα κατοικούνται προσωρινά από πρόσφυγες, από διάφορα μέρη της κατεχόμενης Κύπρου οι οποίοι εκδιώχθηκαν από τους Τούρκους το 1974. Σε αυτές κτίστηκαν και εκκλησίες (κυρίως λυόμενες). Πολλές άλλες κοινότητες που κατοικούνταν από Τουρκοκύπριους μέχρι το 1974 ερημώθηκαν εγκαταλειμμένες στη φθορά του χρόνου και δυστυχώς βοσκοί τις μετέτρεψαν σε στάνες των ζώων τους, συμβάλλοντας στην ολοκληρωτική καταστροφή και ερήμωσή τους.

*

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από την παρούσα εργασία μας προσπαθήσαμε να δώσουμε μια εικόνα για το τι επικρατούσε κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας στην Πάφο. Ποιες ήταν οι αλλαγές που επήλθαν σε διάφορες πτυχές, δίνοντας περισσότερο το βάρος στα της Εκκλησίας και παρουσιάζοντας παράλληλα και την προσφορά της Εκκλησίας της Πάφου επί Τουρκοκρατίας.

Μπορεί να μην υπάρχει πληθώρα πηγών που μπορούμε να βασιστούμε σε αυτές. Οι σκοτεινοί καιροί της Τουρκοκρατίας δεν επέτρεπαν κάτι τέτοιο. Οι αυτόχθονες κάτοικοι της Πάφου και γενικότερα του νησιού από τη μια πάλευαν καθημερινώς να επιβιώσουν και από την άλλη να κρατήσουν την πίστη και την Ελληνική τους γλώσσα και συνείδηση. Μπορούμε όμως να βασιστούμε σε κάποιες από τις υπάρχουσες πηγές και να παρουσιάσουμε μια εικόνα της Εκκλησίας της Πάφου επί Τουρκοκρατίας, πράγμα που επιχειρήσαμε κατά το δυνατό.

Οι κοινότητες που εκτουρκίστηκαν και οι εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τζαμιά στην Πάφο από μόνες τους είναι αδιαμφισβήτητες μαρτυρίες για την μεταβολή που επήλθε. Οι εκατόμβες εθνομαρτύρων κατά τις διάφορες περιόδους της Τουρκοκρατίας είναι καταγεγραμμένες. Η ζωή και η συμπεριφορά των λινοβαμβάκων – χριστιανών μαρτυρά την Ελληνορθόδοξη καταγωγή τους. Η καταπίεση των Χριστιανών, οι φορολογίες οι αδικίες που γίνονταν εις βάρος τους από τους κατακτητές, είναι καταγεγραμμένες σε πολλά Οθωμανικά έγγραφα.

Από την πλευρά της η Εκκλησία της Πάφου παρ' όλες τις δυσκολίες και την οικονομική δυσχέρεια που είχε, προσπάθησε να βοηθήσει το ποίμνιό της όσο το δυνατό να συγκρατηθεί και να μείνει αλύγιστο μπροστά στον πειρασμό του εξισλαμισμού. Να κρατηθεί και ο λαός αλλά και ο τόπος Ελληνικός και Χριστιανικός. Δεν είχε πολλές δυνατότητες να πετύχει πολύ περισσότερα. Ήδη πέρασε προηγουμένως τέσσερις αιώνες από την Φραγκοκρατία και Ενετοκρατία που ταπείνωσαν στο έσχατο σημείο την Εκκλησία. Κανείς όμως δεν μπορεί να αμφισβητήσει τους αγώνες και την αντίστασή της να κρατήσει όσο το δυνατό την Ελληνική παράδοση και την Χριστιανική πίστη. Ιδιαίτερα η προσφορά της στην παιδεία, στην δημιουργία και λειτουργία σχολείων ήταν ανεπανάληπτη.

Η Τουρκοκρατία στην Κύπρο και ιδιαίτερα στην Πάφο στα 300 χρόνια που πέρασε από εδώ, άφησε βαθιά το στίγμα της. Αλλοίωσε όσο καμία άλλη υποδούλωση, στις τόσες άλλες που πέρασαν, τον χαρακτήρα της για τρεισήμισι χιλιάδες χρόνια Ελληνισμού. Η αλλοίωση της

Πάφου είναι κατά πολύ μεγαλύτερη των άλλων πόλεων. Παρόλα αυτά δεν έχει γραφεί ως τώρα κάτι που να αναφέρεται ειδικά για την περίοδο αυτή στην Πάφο. Ελπίζουμε η δική μας έρευνα να αποτελέσει αρχή για περαιτέρω μελέτη της ιστορίας της Πάφου επί Τουρκοκρατίας όχι μόνο στα της Εκκλησίας που είναι βέβαια ένα μεγάλο κεφάλαιο, αλλά σε μια πιο ολόπλευρη πτυχή των πραγμάτων σε περισσότερες σελίδες.

Η έρευνα για την Τουρκοκρατία στην Πάφο μπορεί να κινήσει το ενδιαφέρον στον καθένα, σε μια εποχή που το νησί παραμένει με άλυτο το εθνικό ζήτημα και την μισή Κύπρο κάτω από τον Τούρκο εισβολέα. Η απειλή για επιστροφή της Τουρκοκρατίας σε ολόκληρο το νησί είναι εμφανής. Μπορεί κανείς να το αντιληφτεί εύκολα με τις διαχρονικές δηλώσεις των Τούρκων πολιτικών, με τις προτάσεις και απαιτήσεις τους. Χρειάζεται μια συνεχής αφύπνιση και εγρήγορση από όλους και κυρίως από την Εκκλησία, η οποία ήταν ο θεματοφύλακας για τόσα χρόνια της Ελληνοχριστιανικής συνείδησης στον τόπο.

*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο «Η Εκκλησία της Πάφου επί Τουρκοκρατίας» εκπονήθηκε από τον Αρχιμανδρίτη Τυχικό Βρυώνη, φοιτητή του Τμήματος Ιστορίας του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου, υπό την επίβλεψη του Καθηγητή Αντώνη Κλάψη και ολοκληρώθηκε τον μήνα Οκτώβριο του 2017.

Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται εν συντομία πτυχές της Τουρκοκρατίας στην Πάφο, σχετιζόμενες άμεσα με την Εκκλησία της Πάφου. Δίνεται βαρύτητα στις καταπιέσεις των Τούρκων, στον εξισλαμισμό κοινοτήτων, στην μετατροπή ναών σε μουσουλμανικά τεμένη, ενώ παρουσιάζονται οι επίσκοποι Πάφου και η δράση τους καθώς και γενικότερα η προσφορά της Εκκλησίας της Πάφου την περίοδο αυτή.

Αναλυτικότερα η εργασία χωρίζεται σε τέσσερα μέρη και το καθένα σε επιμέρους κεφάλαια και υποκεφάλαια.

Στο πρώτο μέρος γίνεται μια γενική αναφορά από την ίδρυση της Εκκλησίας της Πάφου από τους αποστόλους και τις διάφορες περιόδους που πέρασε, σχετιζόμενη πάντοτε και με το υπόλοιπο κομμάτι της Κύπρου. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην τελευταία περίοδο Φραγκοκρατίας – Ενετοκρατίας. Ακολούθως αναφερόμαστε γενικότερα στην κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς και τις αλλαγές που επήλθαν σε όλους τους τομείς, με ιδιαίτερη βαρύτητα στην Εκκλησία.

Στο δεύτερο μέρος αναφερόμαστε στις κοινότητες της Μητροπολιτικής περιφέρειας Πάφου που εκτουρκίστηκαν μέρος ή στο σύνολό τους, στα 300 και πλέον χρόνια της Τουρκοκρατίας. Έπειτα αναφερόμαστε στις Εκκλησίες που μετατράπηκαν σε μουσουλμανικά τεμένη, άλλες σώζονται μέχρι τις μέρες μας και για άλλες απλά υπάρχουν ενδείξεις.

Στο τρίτο μέρος που είναι και το μεγαλύτερο, αναφερόμαστε σε ένα μεγάλο κεφάλαιο στους μητροπολίτες Πάφου και στο έργο τους. Λόγω του μεγάλου αριθμού των μητροπολιτών, προσπαθούμε να περιοριστούμε στα βασικά. Στο τέλος παραθέτουμε και τρεις ξεχωριστούς καταλόγους με τα ονόματα και την περίοδο αρχιερατείας τους. Ακολούθως σε άλλο κεφάλαιο αναφερόμαστε στην συμβολή της Εκκλησίας της Πάφου

στην διατήρηση της Ελληνικότητας της περιοχής. Αυτή εκδηλώθηκε με διάφορους τρόπους, ιδιαίτερα με τη λειτουργία σχολείων σε μονές και σε κοινότητες τις πλείστες των περιπτώσεων χρηματοδοτούμενες από την Εκκλησία ενώ δάσκαλοι ήταν οι ίδιοι οι ιερείς. Αναφερόμαστε επίσης σε ξεχωριστό κεφάλαιο στις καταπιέσεις των Τούρκων και τη συμβολή της Εκκλησίας στην απάμβλυνση και ανακούφιση του ποιμνίου.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος αναφερόμαστε στους εξισλαμισμούς και στους κρυπτοχριστιανούς, τους λεγόμενους στην Κύπρο «λινόβάμβακους». Ενώ τέλος αναφερόμαστε σε ένα κεφάλαιο ως επιστέγασμα όλων, την περίοδο που ακολούθησε μετά την Τουρκοκρατία δίνοντας με τον τρόπο αυτό μια γενικότερη εικόνα της ιστορίας, ταυτόχρονα όμως σχετίζοντάς την με τους Τούρκους οι οποίοι κατοικούσαν στην Πάφο μέχρι το 1974.

Στην εργασία αυτή πολλές φορές γίνονται γενικότερες αναφορές για όλο το νησί, αφού το καθεστώς ήταν παντού το ίδιο. Ιδιαίτερα γίνεται αυτό όταν λείπουν πληροφορίες για την Πάφο, παράλληλα όμως αναφέρουμε μέσα από πηγές πληθώρα περιπτώσεων σε συγκεκριμένες τοποθεσίες και κοινότητες.

*

SUMMARY

This thesis, titled "The Paphos Church under Turkish Rule", was prepared by Archimandrite Tychikos Vryonis, a student of the Department of History of the University of Neapolis, Paphos, under the supervision of Professor Antonis klapsis, and was completed in October 2017.

The thesis presents aspects of the Ottoman domination of Paphos, with particular emphasis on the oppression of the Church of Paphos, and the deliberate Islamification of its local communities and churches. It discusses the impact of the work of the Paphos bishops on their community, and details their actions and influence under foreign occupation.

The thesis is divided into four parts.

The first part deals with the establishment of the Church in Paphos by the Apostles, and the subsequent historic periods that went on to influence the rest of Cyprus. Particular importance is given to the last period of Frankish-Venetian domination, with a general reference to the occupation of Cyprus by the Ottomans, and the changes that took place socially and culturally, but with particular gravity for the Church.

The second part refers to the communities of the Paphos Metropolitan District which suffered over 300 years of Ottoman domination. There are particular references to Churches which underwent conversion into mosques, Churches which have survived to this day, and others which are simply alluded to, or are currently in ruins.

In the third and largest chapter, there is reference to a great period in the Metropolitan bishops of Paphos, and their work. As there are a large number of Metropolitans, only the major ones will be covered. Three separate lists with their names and their period of seniority are provided at annex A. Another chapter refers to the contribution of the Church of Paphos to the preservation of Hellenism. This was in various ways - particularly in the operation of the schools in monasteries and within communities - mostly financed by the Church, with priests themselves carrying out the teaching. The contribution of the Church in providing spiritual relief to its Orthodox communities during the Ottoman oppression is covered in a separate chapter.

In the fourth and final part there is reference to the Islamists and the crypto-Christians in Cyprus, known as the 'linenbombs'. Finally, the crowning period following Ottoman

domination, gives a more general picture of history at that time, and relates to the Turks who lived in Paphos, until the Turkish invasion of the island in 1974.

In general, references relate to the entire island, as the regime exercised its domination and control across the whole of Cyprus. There are periods of history where information on Paphos is missing or scant. Such gaps are covered by a multitude of references from obscure sources and local communities.

*

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου (ΑΑΑΚ) βιβλ. ΙΑ΄ Μητρόπολις Πάφου 1854-1900, βιβλ. Δ΄ έγγραφα, φερμάνια, διοικητικά, βιβλ. Ε΄ αοιδίμου Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου 1865-1900, βιβλ. Στ΄ αοιδίμου Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου 1865-1900.

Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου (ΑΙΑΚ).

Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου, Οθωμανικά Έγγραφα.

Κώδικες Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου (ΚΙΑΚ) κωδ. 10 στον οποίο βρίσκονται εγγεγραμμένοι κληρικοί ιερείς και κάτοικοι των χωριών της Κύπρου, κωδ. 21 φορολογουμένων της Κύπρου κατά επαρχίες, Κωδ. 240 1862-1278 Καζάς Πάφου (18^{ον}).

Κώδικες Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου που αφορούν ιερείς και ναούς της Μητροπολιτικής περιφέρειας Πάφου.

Φωτογραφικό Αρχείο Τμήματος Αρχαιοτήτων, φωτογραφίες και στοιχεία συντήρησης χριστιανικών ναών που μετατράπηκαν σε τζαμιά στην Πάφο.

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bagiskan Tuncer, *Ottoman Islamic and islamised monuments in Cyprus*, published by Cyprus Turkish education foundation, Nicosia 2009.
- Jennigs Ronald, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, New York 1993.
- Publish by the Association of Cypriot Archaeologists, *Muslim Place of worship in Cyprus*, Nicosia 1996.
- Αλεξάνδρου Αλέξανδρος, *Η Εκκλησία Κύπρου κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων αιώνων της Οθωμανικής κυριαρχίας (1571-1767)*, διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995.
- Αντρέου Μαгдаληνή, *Η μετάβαση της Κύπρου από την Οθωμανική στη Βρετανική κυριαρχία: κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές 1878-1922*, διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών του Πάντειου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2015.
- Αριστείδης Χρίστος, *Η Κρίτου Τέρρα. Από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Λευκωσία 2013.
- Αριστείδης Χρίστος, *Οι Αρόδες από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα . Με αναφορές στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ιστορία της Κύπρου γενικότερα*, Λευκωσία 2010.
- Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, *Ιστορία Χρονολογική της νησου Κύπρου*, Ενετίσιν 1788.
- Βίττης Ανδρέας, *Οι Αρχιεπίσκοποι της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας. Από το Αυτοκέφαλο στην πολιτική – θρησκευτική (εθναρχική) δράση των Αρχιεπισκόπων της Κύπρου και τα προνόμιά τους*, Διδακτορική Διατριβή υποβληθείσα προς έγκριση στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κύπρου, Πανεπιστήμιο Κύπρου Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Λευκωσία 2007.
- Εγγλεζάκης Βενέδικτος, *Δια την Εκκλησίαν Κύπρου. Εικοσι μελέται τέταρτος έως εικοστός αιώνας*, Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη Μορφωτικών Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996.
- Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Κύπρος 1800-1878. Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Γερμανική έρευνα και κριτική*, Εκδοτικός οίκος Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε, Αθήνα 2000.
- Εορτοδρόμιον - τυπικαί διατάξεις ιερών ακολουθιών 2003*, Ιερά Μητρόπολις Πάφου, Πάφος 2003.

- Η Μονή του Τιμίου Σταυρού στο Όμοδος*, έκδοση της Εκκλησιαστικής Επιτροπής Μονής Τιμίου Σταυρού Ομόδους, Όμοδος 2006.
- Θεοχαρίδης Ιωάννης, Stefan Andreev, *Τραγωδίας 1821 συνέχεια. Οθωμανική Πηγή για την Κύπρο 1822-1832*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 1996.
- Θεοχαρίδης Ιωάννης, *Κατάλογος Οθωμανικών Εγγράφων της Κύπρου από τα αρχεία της εθνικής βιβλιοθήκης της Σόφιας (1571-1878)*, Κέντρο επιστημονικών ερευνών- πηγαί και μελέται της Κυπριακής ιστορίας, Λευκωσία 1984.
- Θεοχαρίδης Ιωάννης, *Οθωμανικά Έγγραφα 1572-1839. Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου (AIMK)*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, τμ. Α – Ε, Λευκωσία 1993.
- Θεοχαρίδης Ιωάννης, *Οθωμανικά Έγγραφα 1840-1912*, Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου (AIMK), Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, τμ. Α – Β, Λευκωσία 1999.
- Θεοχαρίδης Ιωάννης, *Οι Κύπριοι προγραφέντες το 1821 σύμφωνα με άγνωστη Οθωμανική πηγή*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1996.
- Ιστορία της Κύπρου*, τμ. Στ, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄ Γραφείο Κυπριακής Ιστορίας, Λευκωσία 2011.
- Καινή Διαθήκη Κείμενο – Μετάφραση*, Έκδοση Ιεράς Συνόδου Εκκλησίας Κύπρου, Λευκωσία 2008.
- Καρούζης Γεώργιος, *Περιδιαβάζοντας την Κύπρο. Πάφος πόλη και επαρχία*, center of studies, Research and Publications SELAS LTD, Λευκωσία 2007.
- Κληρίδης Νέαρχος, *Χωρία και πολιτείες της Κύπρου. Για να γνωρίσουμε την Κύπρο μας*, Λευκωσία 1961.
- Κοκκινόφτας Κωστής, «Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κύπρο κατά την Αγγλοκρατία 1878- 1960», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τμ. 37, Λευκωσία 2015, σ. 187-255.
- Κοκκινόφτας Κωστής, «Η ανάρτηση καμπάνων στις εκκλησίες της Κύπρου κατά την Τουρκοκρατία», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (ΕΚΕΕ)*, XXIV 1998, σ. 211-221.
- Κοκκινόφτας Κωστής, «ο Πάφου Χρύσανθος 1805-1821 και η εκκλησιαστική κρίση του 1810», *ΕΚΕΕ*, XXIII (1997), σ. 245-271.
- Κοκκινόφτας Κωστής, *Ιερά Μονή Παναγίας Τροοδιτίσσης*, έκδοση Ιεράς Μονής Παναγίας Τροοδιτίσσης, Κύπρος 2013.

- Κυπριακαί Σπουδαί*, Δελτίον της εταιρίας Κυπριακών Σπουδών, τμ. ΚΑ' (Περιηγήσεις του Ρώσου Μοναχού Βασιλείου Μπάρσκυ εν Κύπρω 1735), Λευκωσία 1957.
- Μακρίδης Ανδρέας, *Ο εκτουρκισμός των τοπωνυμίων της Κύπρου. Η σωβινιστική πρόκληση*, Εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2010.
- Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια (Μ.Κ.Ε.)*, τ. 18, 2012, σ. 176-229.
- Μιτσίδης Ανδρέας, *Η εθνική προσφορά της Κυπριακής Εκκλησίας κατά την Τουρκοκρατίαν 1471 - 1878*, Τύποις Αναγέννησις, Λευκωσία 1971.
- Μιτσίδης Ανδρέας, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 2012.
- Μιτσίδης Ανδρέας, *Σύντομη Ιστορία της Εκκλησίας της Κύπρου*, Λευκωσία 1994.
- Μιχαήλ Μιχάλης, *Η διαδικασία συγκρότησης ενός θεσμού εξουσίας. Εκκλησία της Κύπρου 1754 – 1910*, διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στο Τμήμα Τουρκικών και Μεσανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου, Λευκωσία 2004.
- Μιχαήλ Μιχάλης, *Η Ιερά Μονή Κύκκου στο Οθωμανικό οικονομικό πλαίσιο με βάση τον κώδικα 56 1844-1890*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2003.
- Μιχαήλ Μιχάλης, *Ο Κώδικας 54 της Ιεράς Μονής Κύκκου και οι Οικονομικές Δραστηριότητες της 1813-1819*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2001.
- Νεάρχου Νεάρχος, *Μαμώνια. Στον περίγυρο της αλήθειας του μύθου και του παραμυθιού*, Λευκωσία 2012.
- Παπαγεωργίου Αθανάσιος, *Ιερά Μητρόπολις Πάφου Ιστορία και Τέχνη*, τυπογραφεία Imprinta, Λευκωσία 1996.
- Παπαγεωργίου Κώστας, *Όμοδος Ιστορία και Πολιτισμός*, εκδόσεις Παλέττα, Κύπρος 2012.
- Παπαδόπουλος Θεόδωρος, «πρόσφατοι εξισλαμισμοί αγροτικού πληθυσμού εν Κύπρω», *ΚΣ*, τμ. ΚΘ (1965), σ. 29-48.
- Παπαδόπουλος Φαίδωνας, «Κυπριακές κρυπτοχριστιανικές σελίδες» *Στα Βήματα του αποστόλου Βαρνάβα. Χριστήριος τόμος προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Νέας Ιουστινιανής και πάσης Κύπρου κ.κ. Χρυσοστόμου Β' για τα τριάντα χρόνια αρχιερατικής του διακονίας*, Λευκωσία 2008, σ. 557-575.
- Παπαδόπουλος Φαίδωνας, *Η Μονή του Αγίου Γεωργίου του Νικοζιλίτη Δρούσιας*, έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου, Πάφος 1996.
- Παπαδόπουλος Φαίδωνας, *Τούρκοι Μουσουλμάνοι ή Κρυπτοχριστιανοί - Λινοβάμβακοι. Γνωριμία με το σύνοικο στοιχείο*, Λευκωσία 2002.

- Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας 1571-1878*, τύπος «Φοίνικος Σταδίου 44», Αθήνα 1929.
- Παπαϊωάννης Δημήτρης, *Η πολιτική των επισκόπων στην Τουρκοκρατία. Ιστορικοκανονική προσέγγιση*, Αθήνα 1991.
- Παπαμιχαήλ Αβραάμ, *Η Χούλου και η πολιτιστική της κληρονομιά*, Χούλου 2001.
- Παυλίδης Άντρος, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες. Μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, εκδόσεις Φιλόκυπρος, τμ. Α-Γ, Λευκωσία 1993-1995.
- Παυλίδης Άντρος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου. Από το 1571 μέχρι το 1964*, τμ. 4, εκδόσεις Φιλόκυπρος, Λευκωσία 1993.
- Περδίκης Στυλιανός, *Δικαιοπρακτικά έγγραφα Ιεράς Μονής Κύκκου 1619-1839*, τμ. Α-Β, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 1998-2000.
- Περιστιάνης Ιερώνυμος, «Η Μονή Αγίου Σάββα της Καρόνος», *Κυπριακά Χρονικά (ΚΧ)*, τμ. Στ' (1929), σ. 265 – 272.
- Περιστιάνης Ιερώνυμος, επανέκδοση μετά προλεγομένων Παπαδόπουλος Θεόδωρος, *Γενική Ιστορία της νήσου Κύπρου*, Εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 1995.
- Περιστιάνης Ιερώνυμος, *Ιστορία των Ελληνικών γραμμάτων. Από της Τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της Αγγλικής κατοχής 1571 - 1878*, Εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2000.
- Τσικνόπουλλος Ιωάννης, *Η Ιερά Μονή της Τροοδιτίσσης*, Λευκωσία 1954.
- Τσικνόπουλλος Ιωάννης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Πάφου*, Έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Πάφου, Λευκωσία 1971.
- Τσικνόπουλλος Ιωάννης, *Ο Άγιος Νεόφυτος και η Ιερά αυτού μονή*, έκδοση Ιεράς Μονής Αγίου Νεοφύτου, Πάφος 1955.
- Τσικνόπουλλος Ιωάννης, *Παναγία η Χρυσorroγιάτισσα. Ιστορική εν Κύπρω ιερά μονή*, Λευκωσία 1965.
- Φιλίππου Γεώργιος, *Ειδήσεις ιστορικά περί της Εκκλησίας Κύπρου*, τυπογραφία Ερμού, Αθήνα 1875.
- Φιλίππου Λοΐζος επιμ. Παπαδόπουλος Θεόδωρος, *Η Εκκλησία της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Κυπριολογική βιβλιοθήκη, Λευκωσία 1975.
- Φιλίππου Λοΐζος, «Αι Ιεραί Μοναί της Κύπρου κατά το 1821», *Απόστολος Βαρνάβας*, 1931, σ.23-25.

- Φιλίππου Λοΐζος, «έργα φιλανθρωπίας στην Κύπρο την εποχή της Τουρκοκρατίας», *περ. Πάφος*, τμ. Α΄ 1935, σ. 64-67.
- Φιλίππου Λοΐζος, «Η Μονή του Αγίου Σάββα της Καρόνος», *Κυπριακά Χρονικά (ΚΧ)*, τμ.Στ΄ (1929), σ. 145-156.
- Φιλίππου Λοΐζος, «η Σταυροκόμη. Τιμάριον των Σαλβιάτι», *περ. Πάφος*, τμ. Στ΄ 1941, σ. 173-175.
- Φιλίππου Λοΐζος, «ο Άγιος Πανάρετος επίσκοπος Πάφου 1767-1790» *περ. Πάφος*, τμ. Α΄ 1936, σ.311-315.
- Φιλίππου Λοΐζος, «το Τζερέπι. Ένα μεσαιωνικό χωριό που εξαφανίστηκε» *περ. Πάφος*, τμ. Ε΄ 1940, σ. 270-273.
- Φιλίππου Λοΐζος, *Η Ιερά Μονή Χρυσορρογιατίσσης. Υπό Ιερώνυμου Περιστιάνη*, Πάφος 1935.
- Φιλίππου Λοΐζος, *Τα Ελληνικά γράμματα εν Κύπρω. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας 1571-1878*, Εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία 2000.
- Φωτίου Σταύρος, *Ιερά Μονή Χρυσορρογιατίσσης*, έκδοση Ιεράς Μονής Χρυσορρογιατίσσης, Πάφος 2000.
- Χάκκεττ Ιωάννης, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου, κατά μετάφρασιν και συμπλήρωσιν Χαριλάου Ι. Παπαϊωάννου*, τμ. Α΄ - Γ΄, Αθήνα 1923.
- Χατζηψάλτης Κωνσταντίνος, «Εγγραφα σχετικά προς τινάς επί Τουρκοκρατίας Κυπρίους Λογίους και τον Ιλαρίωνα Κιγάλαν. Β΄ επίσκοποι Πάφου και Κερυνίας επί Τουρκοκρατίας 16^{ος} και 17^{ος} αιών», *ΚΣ*, τμ. ΚΔ (1960), σ. 63-67.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΠΙΝΑΚΕΣ

Κατάλογοι επισκόπων Πάφου επί Τουρκοκρατίας με ημερομηνίες όπου διετέλεσαν³¹⁰

Κατάλογος Ιωάννου Τσικνόπουλου ³¹¹		Κατάλογος Αθανάσιου Παπαγεωργίου ³¹²		Κατάλογος Ανδρέα Μιτσίδη ³¹³	
Κωνσταντίνος	; -1570	Κωνσταντίνος Φλαγγίνης	; -1570	Χριστόδουλος Α΄	1572-;
Χριστόδουλος	1572-;	Χριστόδουλος	1572-;	Αμβρόσιος	; -1578-;
Φιλόθεος	; -1600-1601 -;	Αμβρόσιος	; -1578-;	Ιωαννίκιος	τέλη του 16 ^{ου} αιώ.
Λεόντιος Α΄	; -1605-1617	Ιωαννίκιος	τέλη του 16 ^{ου} αιώ.	Φιλόθεος	; -1598-1601 -;
Τιμόθεος	; -1618-;	Φιλόθεος	; -1600-1601 -;	Λεόντιος Α΄	; -1604-1611-;
Μακάριος Α΄	; -1631-;	Λεόντιος Α΄	; -1604-1617	Μακάριος Γ΄	; -1641-;
Γερμανός Α΄	Μετά το 1631	Τιμόθεος	1618-;	Γαβριήλ	; -1650-1656
Γαβριήλ	; -1650-1651-;	Μακάριος	; -1641-;	Μακάριος Δ΄	1656-1670-;
Μακάριος Β΄	; -1668-;	Γαβριήλ	1650-1656	Ιωακείμ Α΄	; -1672-;
Ιωακείμ Α΄	; -1672-;	Μακάριος	1656-1670	Λεόντιος Β΄	; -1676 και 1678-1681
Μελέτιος	; -1676	Λεόντιος Β΄	; -1676	Μελέτιος	1676
Λεόντιος Β΄	1676-;	Μελέτιος	1676	Νεκτάριος Πρόεδ. Πάφου	1676-1678
Νεκτάριος, Πρόεδ. Πάφου	1679-;	Νεκτάριος, Πρόεδ. Πάφου	1676-;	Γερμανός	1681-1692-;
Γερμανός Β΄	; -1692-;	Γερμανός	1682-1692-;	Νικηφόρος	1681-1692-;
Νικηφόρος	; -1698-1704-;	Νικηφόρος	; -1698-1704-;	Αθανάσιος	; -1704-1705
Παρθένιος	; -1713-;	Χριστόδουλος	προ του 1707	Χριστόδουλος Β΄	1705-11707
Ιωακείμ Β΄	; -1730-1733	Αθανάσιος	7.5 -14.5.1707	Παρθένιος	1707
Διονύσιος	1733-1738	Παρθένιος	; -1713-1719-;	Ιωακείμ Β΄; -1729-1731	1707-1719-;
Ιωακείμ Γ΄	; -1738-1760-;	Ιωακείμ	; -1730-1731 και 1736-1762		και 1738-1762
Χρύσανθος	1762-1767	Διονύσιος	1731-1735	Διονύσιος	; -1733-1738
Πανάρετος Α΄ ο άγιος	1767-1790	Χρύσανθος	1762-1767	Χρύσανθος Α΄	1762-1767
Σωφρόνιος	1790-1805	Πανάρετος	1767-1790	Πανάρετος Α΄	1767-1790
Χρύσανθος Β΄ ο εθνομάρτυς	1805-1821	Σωφρόνιος	1790-1805	Σωφρόνιος Β΄	1790-1805
Πανάρετος Β΄	1821-1827	Χρύσανθος	1805-1821	Χρύσανθος Β΄	1805-1821
Χαρίτων	1827-1854	Πανάρετος	1821-1827	Πανάρετος Β΄	1821-1827
Λαυρέντιος	1855-1869	Χαρίτων	1827-1854	Χαρίτων	1827-1855
Νεόφυτος	1869-1888	Λαυρέντιος	1855-1869	Λαυρέντιος	1855-1869
		Νεόφυτος	1869-1888	Νεόφυτος	1869-1888

³¹⁰ Στους καταλόγους αυτούς παραθέτουμε όλους τους μητροπολίτες Πάφου επί Τουρκοκρατίας στην Κύπρο. Όπου υπάρχουν κενά με παύλα (-) και ερωτηματικό (?) δεν γνωρίζουμε επακριβώς τις ημερομηνίες που χρημάτισαν μητροπολίτες, λόγω της σκοτεινής περιόδου της Τουρκοκρατίας όπου είτε δεν κρατήθηκαν αρχεία είτε εξαφανίστηκαν πληροφορίες για τα πρόσωπά τους από τους ίδιους τους κατακτητές.

³¹¹ Τσικνόπουλλος, *Ιστορία...*, σ. 85-97

³¹² Παπαγεωργίου Α., ό.π., σ.15-16΄ *Εορτοδρόμιον - τυπικά διατάξεις ιερών ακολουθιών 2003*, Ιερά Μητρόπολις Πάφου Πάφος 2003, σ. 19-20.

³¹³ Μιτσίδης, *Η Εκκλησία...*, σ.307-308.

Μερικοί από τους ναούς στην Πάφο που μετατράπηκαν σε μουσουλμανικά τεμένη κατά την
περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο

Πρώην καθεδρικός ναός αγίου Φιλαγρίου, Πάφος

Πρώην εκκλησία αγίου Νικολάου, Χρυσοχού

Πρώην εκκλησία αγίου Ανδρονίκου, Πόλη Χρυσοχούς

Πρώην εκκλησία αγίας Αικατερίνης, Πελαθούσα

Πρώην εκκλησία αγίου Κυρίκου, Λαπηθιού

Πρώην εκκλησία Παναγίας Παντάνασσας, Χούλου

Γενί τζαμί (νέο τζαμί) βομβαρδίστηκε το 1964, Πάφος.

Εκκλησία αγίου Νικολάου, Μελάντρα. Κατά την τουρκοκρατία μετατράπηκε σε στάβλο εξυπηρετώντας προφανώς τις ανάγκες στο δίπλα τζαμί.

Χάρτης της Μητροπολιτικής Περιφέρειας Πάφου

Σε αυτόν φαίνονται διάφορες κοινότητες με απογραφή πληθυσμού το 1960
Κοινότητες με Ελληνικό, Τούρκικο, Μαρωνίτικο και μεικτό πληθυσμό.

